İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği

Hasan ONAT*

Özet

Gerek tarihi süreçte gerekse içerisinde bulunduğumuz şu günlerde İslam aleminde meydana gelen hadiseler, mezhep olgusunun önemini ortaya koymaktadır. Mezheplerin tamamı Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkmış beşeri oluşumlardır. Mezheplerin varlığını inkar etmek veya hiç yokmuş gibi davranmak gerçeklerden kaçınmak olacağı gibi, onları din ile bütünleştirmek de büyük bir yanılgı olacaktır. Günümüz dünyasında din alanında yaşanan problemleri anlama ve bu meselelere çözüm üretebilmenin en önemli yollarından biri mezhep gerçeğini doğru anlamaktan geçmektedir. Bunun için Mezheplerin tarihi süreçte ortaya çıkan beşeri oluşumlar olduğunun farkına varmak, Kur'an'ın ortaya koyduğu kurucu ilkeler çerçevesinde konuyu anlamlandırmak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortak Payda, Mezhep, Fırka, Din, Tevhid, Tekfir

Commonality of Islam and the Truth of Sects

Abstract

The importance of the sects emerges when considered history and contemporary events on the Muslim world. All of the sects are the organizations established after the death of the prophet Mohammed. Ignoring the sects or shutting our eyes to it can be considered as escaping from reality but at the same time considering sects as the essence of religion will result us to a problem. Understanding the problems on the field of religion in our age and offering solutions for them are strictly related with analyzing the fact of sects truly. For that reason, it is necessary to realize that the sects are social facts and the Quran is the only milestone to explain it.

Keywords: Commonality, Sect, Religion, Tawheed, Takfeer

Giriş

İslam, her şeyden önce bugün bir milyar altı yüz milyondan fazla insanın inanç dünyasını şekillendiren ve dünya görüşüne temel teşkil eden bir dinin adıdır. İslam denildiğinde akla bir inanç sistemi, buna bağlı olarak oluşan ibadetler, ahlak; bu dinin ve dünya görüşünün ürettiği kültür ve medeniyet gelmektedir. İslam'ın

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı., onat@divinity.ankara.edu.tr.

içeriğine yüklenen, hem birbirinden bağımsız, hem de birbiri ile irtibatlı bu zengin anlam kümeleri, zaten muğlak olan, tanımı üzerinde ittifak edilmemiş "din"i daha fazla "muğlak" hale getirmektedir. Belki de bu yüzden Müslümanlar, "İslam"ın ne olduğu konusunda bir "icma" gerçekleştirememişlerdir. Her bir Müslümanın kendine has bir İslam anlayışının olması, insanın varlık yapısının gereğidir; tabii bir durum olarak anlaşılmalıdır. Ne var ki farklı anlayışlar zaman zaman toplumsal bir boyut kazanmakta, hatta kurumsallaşabilmektedir. Öyle ki İslam'ı temsil iddiasıyla ortaya çıkan mezhep, cemaat ve tarikatlar oluşmakta; İslam'ın kurucu ilkeleriyle organik bağlar zayıflamakta, bu tür oluşumlar dinin önüne geçebilmektedir. Bir zenginlik olması gereken farklı anlayışlar İslami bütünlüğün görülmesini engellemektedir. Görüş ayrılıklarının, farklı düşüncelerin zenginlik olabilmesi için, en azından bir "İslam Ortak Paydası Bilgisi ve Bilinci"ne ihtiyaç vardır. Günümüzde bu bilinç eridiği için dinin "sembolik birleştiricilik", "toplumsallaştırma", "anlamlandırma" gibi temel işlevleri, dinin yerine ikame edilen mezhep, cemaat, tarikat gibi beşerî / sosyolojik oluşumlara indirgenmiş; din birleştirmek yerine ayrıştırmaya, birtakım ayrılıkçı oluşumlar din üzerinden meşruiyet sağlamaya başlamıştır.

Diğer taraftan insanın sosyal bir varlık olmasının doğal sonucu olarak oluşan mezhep, cemaat, tarikat vb. oluşumlar, seçkinci bir "fırkayı naciye" (kurtuluşa eden fırka) algısı etrafında sadece kendi gruplarını merkeze alarak, diğer Müslümanları ötekileştirme yoluna gitmişlerdir. Bu durum, Müslümanların grup, mezhep, cemaat, tarikat adına birbirlerini tekfir etmelerini kolaylaştırmıştır. Tekfir ise, Müslümanların yaşadığı coğrafyada akan kanı, hatta masum insanların hunharca katledilmesini meşrulaştıran bir araç haline gelmiştir. Bugün hangi şekilde olursa olsun, İslam adına herhangi bir şey yapılacak ise, yapılması gereken ilk iş akan kanı durdurmaktır. Özellikle masum insanların kanı, bütün insanlık için bir kara leke olmanın ötesinde, insanlığı boğabilecek bir dipsiz göle dönüşmektedir. Müslümanlar, üstelik de kendi üretmedikleri silahlarla birbirlerini öldürmekte, ölen de öldüren de "Allahu Ekber" diye bağırmaktadır. Bir tek insanın haksız yere öldürülmesinin bütün insanlığın öldürülmesine eşdeğerde olduğu (5/32) gerçeği hiç kimsenin umurunda değildir. Öyle ise, ilk yapılacak iş, akan kanın meşrulaştırılmasının önüne geçmektir. İslam Ortak Paydası ile ilgili bir farkındalık yaratılmadan, böyle bir şeyin mümkün olabileceğini düşünmek biraz zor görünmektedir.

Tekfir mekanizmasının ahlaksızca işletilmesi, Müslümanlar arasında eleştirel yaklaşımın ve eleştirel düşüncenin gelişmemesinin de sebeplerinden birisidir. Tekfirin geriye doğru işletilmesi geçmişin doğru anlaşılmasını engellemekte; tekfir korkusu bırakın doğruyu, yanlışı sorgulamayı, nefes almayı bile güçleştirmektedir. Oysa Kur'an, insanı ilgilendiren her konuda bilgi ve belge ile hareket edilmesini, bilinmeyenin peşinden gidilmemesini (17/36), öğrenmeye açık olunmasını, her sözü dinleyip, anlayıp en güzeline, en doğrusuna uyulmasını (39/18) istemektedir. Kur'an'ın istediği iman bilgi temellidir; bir kimse imanla ilgili

bilgiler aklına yattığı için mü'min olur. İman, birtakım dogmalara körü körüne inanmak demek değildir. İman akıl ve hür irade ile gerçekleşir. Tekfir'in önüne geçebilmek için "iman"ın sadece Allah ile insan arasındaki bir iş olduğunu, hiç kimsenin bir başkasının imanını sorgulama hakkı ve yetkisinin olmadığını; İslam'ın hiç kimseye bir başkasını Müslümanlaştırma gibi bir görev vermediğini bilmemiz ve kabul etmemiz gerekmektedir. İman bireyseldir; "dinde zorlama yoktur" (2/256); dileyen iman eder, dileyen inkâr eder…

İslam'ın temel kurucu ilkesinin Tevhid olduğunu ve imanın da bireysel olduğunu doğru anlayabilirsek, tekfir mekanizmasının en azından keyfi bir şekilde işletilmesinin, insanların bu kadar kolaylıkla, din adına birbirlerini öldürmesinin biraz da olsa önüne geçebiliriz diye düşünmekteyiz. Bütün peygamberlerin çağrısının özünü oluşturan Tevhid'in merkezi yerinin göz ardı edilmesi, hemen her şeyin, özellikle de geleneğin dinleşmesi gibi bir sonuç doğurmaktadır. İslam'ın erken döneminde ortaya çıkan, farklı yorumlarla yeterince tartışılan amel-iman ilişkisi, geçmişteki tartışma ve yorumlar göz ardı edilerek sadece tekfiri besleyecek şekilde yeniden güncellenmektedir.

Müslümanların Hz. Peygamber'in vefatından sonra içine sürüklendikleri siyasi çatışmalar, o zamanki koşullarda büyük günah ve amel-iman ilişkisi ile tartışmaları doğurmuştur. Bu süreçte, bu tartışmaların da katkısıyla Haricilik, Mürcie, Mu'tezile gibi mezhepler kendi görüşlerini sistemleştirme imkânı bulmuştur. Bu tür tartışmaları, bu süreçte üretilen fikirleri ön yargılardan arınmış olarak anlayıp yorumlayabilsek, günümüz açısından yararlı olacak birtakım dersler çıkartabiliriz. Ne var ki, geçmişin kutsallaştırılması, grup, mezhep, cemaat, tarikat adına kendileri gibi düşünmeyenleri ötekileştirmek isteyenlere, istedikleri malzemeyi bulma imkânı sağlamaktadır. Oysa bu tartışmalar ve ortaya çıkan tecrübeler, amel ile onun yerine getirilmesinin farklı olduğu konusunda bizi aydınlatabilirdi. Ebu Hanife'nin "bir kimse mü'min olduğu için namaz kılar; namaz kıldığı için mü'min değildir." şeklindeki tespitini de daha iyi anlayabilirdik. Bir kimsenin namaz kılıp kılmadığı, sadece kendisini ilgilendiren bir meseledir. Kur'an'da namaz kılmayan kimse ile ilgili herhangi bir dünyevi müeyyide yoktur. Allah hiç kimseye "namaz müfettişliği" gibi bir görev ve sorumluluk da vermemiştir. İslam Ortak Paydası bilinci gelişmeyince, bazı insanlar kendilerini unutup, başkalarını Müslümanlaştırma veya İslam'ı temsil etme gibi işlere kalkışabiliyorlar. Daha da kötüsü siyaset, insanları Müslümanlaştırma aracı, din de bir tür siyasal ideoloji haline getirilebiliyor...

İşin gerçeği, İslam coğrafyasını sımsıkı sarmış olan şiddet sarmalının arkasında yatan en mühim sebeplerden birisinin iktidar kavgası olduğu açık seçik görülebilmektedir. Tekfir mekanizması, bu "güçlü olanın hayatta kalacağı" kuralına göre işleyen savaşta ölümü ve öldürmeyi meşrulaştıran bir enstrüman olarak işlev görmektedir. Sorunun, büyük ölçüde "ezilmişlik"in de etkisiyle, siyasi gücü, iktidar gücünü ele geçirmekle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Hiç kuşkusuz siyaset bir çözüm yoludur; hem de en etkili çözüm yolu olduğu bile söylenebilir.

Fakat siyaset tek çözüm yolu değildir. İslam coğrafyasının hemen her yerinde siyasetin toplumu değiştirme ve dönüştürme yolunda tek çözüm yolu olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Bu bağlamda İslam'ın siyasi meseleleri insanın sorumluluğuna bıraktığı gerçeğinin fark edilmesinin, siyasi şiddetin meşrulaştırılmasını önleyeceği için, şiddet sarmalından çıkışı kolaylaştıracağı düşünülmektedir. İslam Ortak Paydası Bilinci yeniden inşa edilebildiği takdirde "devletin dininin adalet" olması gerektiği daha iyi anlaşılabilecek, Müslümanlar enerjilerini birbirleri ile uğraşarak harcamak yerine daha verimli kullanabilecekler, Kur'an'ın ifadesiyle "salih amel"i gerçekleştirebilecek ve yeniden özne olabilmek için harekete geçebileceklerdir. Bunun için de ilk adım İslam'ın bilgi boyutu ile ile ilgili bir farkındalık yaratmaktan geçmektedir.

1. İslam Ortak Paydası'nın Bilgisel Temelleri ve Tarih Bilinci

Müslüman olmak, her ne kadar İslam'ı hazır bulanlar pek farkında olmak istemez iseler de, İslam hakkında bilgi sahibi olmaya bağlıdır. Hem insanın bir bilgi varlığı olması, hem de Kur'an'ın bilgiye, belgeye ve öğrenmeye yaptığı vurgu, imanın bile bilgi temelli olmasını gerektirmektedir. Bu konuda ciddi sorunlarımız olduğu açık seçik ortadadır. İslam'ı bilmesi gerekenlerin bile yeterince bilgi sahibi olduğunu söyleyebilmek, maalesef pek mümkün değildir. Bilgi sahibi olanların önemli bir kısmı da, malumata mahkûm olmaktan bir türlü kurtulamamaktadır. Daha vahim olan ise, zaman zaman cehaletin din ile meşrulaştırılmaya çalışılmasıdır. Kur'an'ı anlamak yerine onun manasının da Allah'tan geldiği (ledünni ilim) şeklindeki batıni nitelikli iddiaların, aklın ve bilimin küçümsenmesine kapı aradığı görülmektedir. Maalesef, böyle bir anlayışının Kur'an'ın devre dışı bırakılması anlamına geldiği hiç tartışma konusu olmamaktadır. İslam Ortak Paydası Bilinci'nin erimesinde de, Müslümanların sağlıklı bir uzlaşı kültürü yaratamamasında da, özellikle son iki asırdır medeniyet yarışının dışında kalmalarında da dinin bilgi boyutu ile ilgili sorunların etkili olduğunu düşünüyoruz.

İslam hakkında doğru bilgi sahibi olmak her şeyden önce Müslüman olmanın beraberinde gelen bir sorumluluktur. İslam'ın öngördüğü iman bilgi temellidir. İmanın gerçekleşebilmesi, iman edilecek hususun bilinmesine bağlıdır. Bu bilgi akıl sahibi insanın aklına yatarsa, doğruluğu ve güvenilirliği konusunda yeterli delil bulunursa, bilgi sahibi kimse, imanı ve iman edilecek hususları makul ve anlamlı bulduğu için, kendi hür iradesiyle Müslüman olur. Esas itibariyle iman meselesi, nasıl anlaşılırsa anlaşılsın, nasıl ifade edilirse edilsin, nihai aşamada Tanrı ile insan arasındaki bir meseledir. Kimin gerçekten iman edip etmediğini sadece kişinin kendisi ve Tanrı bilir. Bu bakımdan İslam ne taklidi imana kapı aralar; ne de mezhep, cemaat, tarikat adına imana yer açar. Her insan, şayet iman etmek istiyorsa, iman esaslarını makul ve anlamlı buluyorsa, bu konu ile ilgili deliller onu ikna etmiş ise, hiçbir baskı altında kalmadan, kendi hür iradesiyle iman etmeye

karar verebilir ve Müslüman olur. İman hususunda herhangi bir aracının Tanrı ile insan arasına girmesi de mümkün değildir.[1]

Diğer taraftan Hz. Muhammed'in vefatından sonra Müslüman olan her insan İslam'ı, kendisinden önce Müslüman olmuş bulunanların anlayış biçimlerinin etkisi ile, onlardan gördüğü şekilde anlamaya ve yaşamaya başlamış olmaktadır. Her ne kadar Kur'an değişmeden, bozulmadan daha sonraki nesillere ulaşmış ise de, Kur'an'ın anlaşılma biçiminde bile daha öncekilerin anlayışlarının etkisi olduğu kolayca anlaşılabilecek bir husustur. Daha sonraki Müslümanlar hem İslam'ı hazır bulmuşlar hem de İslam'la doğrudan ilgili olmayan pek çok kültür ögesini, pek çok geleneği din gibi algılamışlardır. Elbette her nesil öncekilerin anlayış ve tecrübelerinden yararlanarak, kendi imkanları nisbetinde İslam'ı yorumlayacak, anlayacak ve yaşayacaktır. Bu süreçte birtakım yanlış yorumlar kurumsallaşabileceği gibi, İslam'ın çok önemsediği bazı güzellikler de ihmal edilmiş olabilecektir. Gelenekte yer alan "bir erkeğe karşı iki kadın şahit" meselesi, Kur'an'daki özel bir durumun, biraz da zorlama ile genelleşmesi ve gelenekleşmesine örnek verilebilir. Aynı şekilde Kur'an boşanma konusunda iki şahit isterken (Talak suresi) boşanma erkeğin iki dudağının arasında terkedilmiştir. Oysa evliliğin meşruiyeti nasıl nikah ile, yani hukuk güvencesi ile sağlanabiliyorsa, evliliğin bitmesi de ancak hukuki yolla ve hukuk güvencesi altında gerçekleşmek durumundadır. İslam'ın tarihsel akış içinde oluşan anlaşılma biçimlerinin, gelenekleşen anlayışların, belirli bir zamana ve mekana özgü anlayışların din gibi telakki edilmesinin önüne geçilmesi, ancak sağlıklı bir tarih bilgisi ve bilinciyle ve eleştirel düşünceyle mümkün olabilecek bir husustur. İslam'ın her türlü anlaşılma biçimi ve buna bağlı ortaya çıkan kurumsal yapılar hiçbir şekilde İslam'la özdeşleştirilemez.

Hayat tıpkı bir nehir gibi değişerek, dönüşerek, farklılaşarak ve her an yeniden oluşarak devam etmektedir. Hayatın insanla ilgili boyutunda başta "din" olmak üzere hemen her şeyin insan belleğinde inşa edilen, üstelik her daim yeniden inşa edilen, gerçekler üzerine kurulduğu iddia edildiğinde bile içinde mutlaka "yorum" barındıran, adına bazen kültür, gelenek de denilebilen bir yönü vardır. En değişmez denilenler bile insan belleğinde yeniden yaratılmış olmaktadır. Bu gerçek "din" gibi paradigma işlevi de gören, esasında soyut olmasına rağmen, kurumsallaştığında bir anlamda somutlaşan oluşumlarda daha bir önem kazanmaktadır. Gündelik hayatta "din" veya "dinsel" olarak anlamlandırılan ve tanımlanan bilgi, eylem, tutum, tavır vb. hususlar hakikaten "din" mi? Karşımızda daha önemli bir soru ve sorunlar yumağı var: Belleğimizde yer bulan "bilgi" dediğimiz her şey -her ne ise- gerçekten bilgi midir? Bilgi ise hakikatle ne kadar örtüşmektedir? Bildiklerimiz gerçekten doğru mudur? Sadece zihnimizde var olan bilgilerin doğru olup olmadıklarını nasıl bilebiliriz? Bu ve benzeri sorular bizi

[1] Maturidi'ye göre "iman bir dini davranıştır, dinler de inanılan ilkelerden ibarettir." (Maturidi, 2002, 292); imanın yeri de onun oluşabilmesi için hiçbir cebrin, zorlamanın, baskının etkin olamayacağı tek yer olan insanın aklıdır, kalbidir. (Maturidi, 2002, 492, 493)

bildiklerimizin mahiyetini, ne kadar doğru olup olmadıklarını sorgulamaya; doğru, sağlam, güvenilebilir bilginin ölçütlerini aramaya sevk etmektedir. Bu bağlamda Maturidi'nin *Kitabu't-Tevhid*'in giriş kısmında asırlar önce ortaya koymuş olduğu epistemolojik yakaşım gerçekten ufuk açıcı ve yol gösterici niteliktedir. Ona göre bilginin kaynağı ya beş duyu (ıyan), ya "ahbar" yani bizden önce üretilmiş olan ve bize ulaşan her türlü bilgi, haber ya da akıldır. Biz her üç kaynaktan bize ulaşan her türlü bilginin nihai aşamada doğru olup olmadığını akılla bilebiliriz. (Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, 9-15.) Konumuz bağlamında özetleyecek olursak; din alanındaki bütün bilgiler ya ilahi kaynaklıdır, Tanrı'dan geldiğine inanılır veya beşerî bilgidir. İslam açısından vahiy muamelesi yapılabilecek bütün bilgiler Kur'an-ı Kerim'de toplanmıştır. Kur'an'ın dışındaki her türlü bilgi, hangi kaynakta yer alırsa alsın, kimden gelirse gelsin beşerî bilgidir; sonuna dek her türlü tenkit ve tahlile açıktır. Kur'an'da dili beşer ürünü olan Arapça'dır; Kur'an'ın her türlü anlaşılma ve yorumlanma biçimi de beşerî olmak durumundadır. Allah "insan"ın diliyle "insan"a hitabetmiştir. Kur'an'ı adaletle, doğru anlamaya çalışmak da hayat sınavının en mühim unsurlarından birisidir.

İslam Ortak Paydası bilinci yeniden inşa edilecek ise, belirleyici bilgi kaynağı vahiy, yani Kur'an-ı Kerim ve akıl olmak durumundadır. Allah akla destek olsun diye vahiy göndermiştir. Aklın ve vahyin adalet bilinciyle gerçekleşecek olan iş birliği insanın ihtiyaç duyduğu güvenilebilir bilginin alt yapısını oluşturacaktır. Akıl, insanı ilgilendiren her yerde neyin akla uygun olup olmadığını bilir. Herhangi bir hususun aklın sınırlarının ötesinde olup olmadığı da akıl tarafından bilinebilir. Ancak aklın yaptırım gücü yoktur; doğrunun ne olduğunu bilmek doğruyu tercih etmek ve doğru olanı yapmak anlamına gelmemektedir.

İşte aklın ve vahyin iş birliği hem İslam'ın doğru anlaşılabilmesi için gerekli olan güvenilir bilginin elde edilmesini, hem de Allah'ın istediği gibi "dosdoğru" (46/13) bir insan olmayı kolaylaştıracak motivasyonu mümkün kılacaktır. İşin gerçeği Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna inanmak da böyle düşünmeyi gerektirmektedir. Kur'an Hz. Peygamber'in "en güzel örnek" olduğunu da belirtmektedir (33/21). Hz. Peygamber Kur'an ayetlerini dikte ettirmesine, yazdırmasına rağmen, kendi sözlerini yazdırmamış, yazılmasına da pek sıcak bakmamıştır. Bu bakımdan Hz. Peygamber'den bize intikal eden Kur'an'ın dışındaki her türlü bilgi beşerî bilgi kategorisinde yer almak durumundadır. Her şeyden önce Kur'an, Kur'an'ın dışındaki herhangi bir bilginin Kur'an'la eşdeğerde tutulmasına izin vermediği gibi, Hz. Peygamber de, onun güzide ashabı da Kur'an'ı Hz. Peygamber'in kendi sözleriyle de, başka bilgilerle de eşdeğerde tutmamışlardır. İslam Ortak Paydası'ndan söz edebilmenin ön koşulu, İslam'la ilgili bilgi kaynakları ile ilgili bir mutabakat sağlayabilmektir. Hz. Muhammed'in son peygamber olduğuna, onunla birlikte vahiy kapısının kapandığına inanmak, Kur'an'ın dışındaki hiçbir bilgiyi Kur'an'la eşdeğerde tutmamayı gerektirir.

İslam'ın ve Müslümanların geleceği açısından İslam ve İslam Ortak Paydası hakkında yeni bir farkındalık oluşturmak, gerçekten de hayati bir önem

taşımaktadır. Bunun başarılabilmesi için bazı hususlara daha dikkat çekmekte fayda vardır:

1. İslam'ın erken dönemi, yani Hz. Muhammed'in ve Sahabe'nin yaşadığı zaman diliminin doğru anlaşılması, bu dönemle ilgili müşterek bir tarih anlayışına ulaşılması gerçekten önemli bir ihtiyaçtır. Oysa Müslümanların Hz. Peygamber'den sonrası ile ilgili birbirinden farklı tarih telakkileri mevcuttur. Ehl-i Sünnet hilafet sıralamasını fazilet sıralaması olarak da kabul edip Hz. Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali şeklinde belirleyip, bu zaman dilimini Asrı Saadet olarak kutsallaştırırken, Şia Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman dönemini, Hz. Ali'nin hakkının gasbedildiği bir zaman dilimi olarak görür ve On iki İmam silsilesini icat ederek, onların yaşadıklarını zamanı idealize eder. Zeydiyye hilafetin en faziletli kişi olduğu için Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, ancak Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetlerinin de daha az faziletli olmalarına rağmen "meşru" olduğunu kabul eder. Hariciler için ise ideal dönem sadece Hz. Ebu Bekir ve Ömer dönemleridir; onlara göre Hz. Osman ilk altı yıldan sonra, Hz. Ali ise Tahkim'den sonra küfre düşmüştür. Tespit etmeye çalıştığımız bu gerçekler İslam'ın erken dönemi hakkında belirgin hale gelen, toplumda karşılığı oluşmuş bulunan farklı tarih inşaları ile ilgili tipik örneklerdir. İşin gerçeği, her mezhep erken dönemle ilgili kendi tarihini inşa etmiştir. Tuhaf olan hiçbir grup tarih telakkilerinin inşa edilmiş olduğunun farkında değildir. İslam'ın erken dönemi hakkında bile müşterek bir tarih inşa edilememiş, inşa edilmek istenmemiş ve bunun sorun olduğu ile ilgili tespitler yapılmamış, yapılamamış ise, Müslümanların birlik-beraberliklerinden söz etmek bir temenniden öteye geçemeyecektir. Kanaatimiz, geçmişte de, bugün de "ümmet" algısının gerçeklere dayanmadığı, özellikle Türklerin arasında gelişen ümmetçi yaklaşımın bütünüyle ütopik olduğu doğrultusundadır. Zaman zaman diriltilmeye çalışılan "ümmetçi" arayışların içi büyük ölçüde boştur. Bu sebepten bir İslam Ortak Paydası'ından ve Bilinci'nden söz etmek ihtiyacı hissetmekteyiz. Bu ortak paydanın bilgisel temelleri sağlam, kurucu ilkeleri açık seçik olursa, ütopya boyutu gelişse bile, her zaman ayakları yere basacaktır.

2. İslam Ortak Paydası ile ilgili bir farkındalık yaratabilmek için "süreç" algısı ve "geçmiş" ile "tarih" arasındaki irtibata da dikkat çekilmesinde fayda olduğunu düşünmekteyiz. "Geçmiş" geride kalan her şey, yaşananların, olup bitenlerin tamamı anlamına gelmektedir. Tarih ise "geçmiş"ten daha sonraki nesillere intikal edebilen bilgi, belge ve bulgulara dayalı olarak "geçmiş"i anlama çabasının ürünü olan bir "inşa"dır; bir "söylem"dir. Her ne kadar "geçmiş" ve "tarih" zaman zaman birbirinin yerine kullanılan kavramlar olsalar da, asla birbiri ile örtüşmezler. Daha açık bir ifade ile, belirli bir zaman dilimi ile ilgili zihnimizde mevcut olan bilgiler, asla "geçmiş"in, "geçmiş"te olup bitenlerin tamamı anlamına gelmez... "Geçmiş"i yeniden yaşamak, yaşatmak; değiştirmek elbette mümkün değildir; fakat "geçmiş" hakkındaki düşüncelerimiz, anlayışımız her zaman diliminde yeniden inşa edilmektedir.

3. Müslümanların ondört asrı aşan tarihleri boyunca ortaya çıkan her mezhep, hatta her tarikat, her cemaat, bir şekilde kendisini Hz. Peygamber'in yaşadığı zaman dilimi ile irtibatlandırmak istemiştir. Bazen mezheplerin lehinde Hz. Peygyamber'e hadis söylettirilmiştir; bazen de hasımlarını kötüleyebilmek için hadislere başvurulmuştur. Başlangıçta oldukça masum gibi görünen bu durum, farklı tarihlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Her mezhep kendi tarihini inşa ettiği zaman, ortak payda görülmez olabileceği gibi, mezheplerin kendilerini dinle özdeşleştirmelerine de kapı aralanmış olur.

4. İslam ortak paydasının doğru anlaşılmasının önündeki en ciddi engellerden birisi de, her mezhebin kendisini "Fırka-i Naciye" yani kurtuluşa ermiş olan yegane fırka olarak görmesidir. Hemen her mezhep, hatta her tarikat, cemaat, kendisinin meşhur 73 fırka hadisinde geçen "kurtuluşa eren tek fırka" olduğunu iddia etmektedir. Oysa, İslam, bireysel kurtuluşu esas alan bir dindir. Dileyen inanır, dileyen inkâr eder. Kimse kimsenin günahını çekmez. Zerre kadar hayır işleyen de, şer işleyen de karşılığını görecektir. Çünkü insan için dünya ve ahirette, ancak "hak ettiğinin karşılığı" vardır. Bu doğrultuda, "Dört Hak Mezhep" ifadesinin de, esas itibariyle siyasi bir belirleme ve yaşayan dört fıkhi mezhebe işaret ettiğini hatırlatmak istiyoruz. Aslında mezhepleri "hak", "batıl" diye tasnif etmek İslam'ın evrenselliği için ve Kur'an'ın kurucu ilkeleri ile pek bağdaşmaz. Çünkü, adı ne olursa olsun, bütün mezhepler beşerî oluşumlar olduğuna göre, her mezhebin doğruları ve yanlışları kendiliğinden mevcut olacaktır. İslam'da esas olan birey olduğu için de, belki bireyin görüşlerinin "hak" ya da "batıl" olduğu, Kur'an ölçüt alınarak dile getirilebilir.

5. Her ne kadar geleneğimizde fıkhi mezheplerin yanında bazı itikadi mezheplerden de söz ediliyor ise de, Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'in örnekliğini esas aldığımız takdirde, İslam'da taklidi imana da, itikadi mezheplere de yer bulmak pek mümkün olmayacaktır. Ne iman esaslarına topluca iman, ne de mezhep, cemaat, tarikat adıyla topluca iman söz konusu olabilir. İman bireyseldir; dileyen inanır, dileyen inkâr eder. Bu tespitlerimiz insanların, söz düzeyinde de olsa amelde ve itikatta mezhepleri olduğunu söyledikleri gerçeğini değiştirmemektedir. "Olması gereken" ile "olan" arasındaki farkı görmezlikten gelmek doğru olmaz. Burada en nihai aşamada bireysel tercihlere saygı duymakla beraber, itikadi farklılaşmaların, zaman zaman yorum olmanın ötesinde, dinin yerini alacak kurumsal yapılara yol açtığına dikkat çekmekte fayda olduğunu düşünmekteyiz. Eğer yorumlara esas olacak, değişmeyen bir "kök"ten, "çekirdek"ten söz edilecek ise, işe Tevhid'den başlamak bir zorunluluktur.

2. Tevhid, İslam'ın En Temel Kurucu İlkesidir

İslam, en temelde Tevhid'i yani Allah'ın birliğine imanı esas alan bir dindir. Bu yönüyle İslam, Hz. Adem'den beri bütün peygamberlerin insanlığa sunduğu tek dinin ortak adıdır. Nitekim Kur'an, bütün peygamberlerin insanları Tevhid'e

çağırdığını belirtir. İslam, yeni bir din değildir; ancak, vahiy eksenli din geleneğinin son halkasıdır.

Hiç kuşkusuz Tevhid, İslam'ın özünü oluşturur. Ancak, Kur'an, Tevhid'in yanında öldükten sonra dirilmeye (Mead), peygamberlik kurumuna ve Hz. Muhammed'in son peygamber olduğuna inanılmasını da ister. Ancak Tevhid var ise, diğer iman esaslarına iman etmenin anlamından söz edilebilir. Temel belirleyici Tevhid olmaktadır. Bu bakımdan temel İslam ortak paydası denildiğinde akla gelecek olan Tevhid, hemen arkasından da Ahiret ve Nübüvvet inancı olmaktadır. Bir insan kim olursa olsun, nerede olursa olsun, hangi mezhebe, tarikata, cemaate bağlı bulunursa bulunsun, eğer Kur'an'da belirtilen bu temel esaslara inanıyorsa Müslümandır ve İslam dairesi içindedir.

İslam ortak paydasının en temel belirleyici bilgi kaynağı elimizde bulunan Kur'an'dır. Bir meselenin iman esası olup olmayacağı, doğrudan Allah tarafından belirlenmektedir. Bu iman esasları ile ilgili bilgi boyutundaki ana çerçeve de yine vahiy tarafından belirlenmiştir. Bu demektir ki, bir insan Müslüman olmaya kendi hür iradesi ile karar vereceği gibi, iman konusundaki kurucu temel bilgiyi de yine Kur'an'dan almak durumundadır. Aynı şekilde ibadetler de doğrudan Kur'an tarafından belirlenmiştir. Hz. Muhammed ne yeni bir iman esası, ne de yeni bir ibadet getirmiştir.[2]

Kur'an'da mevcut olan İslam'ın temel kurucu ilkeleri aynı zamanda aklın da kurucu ilkeleridir. İnsan aklını kullandığı zaman doğruyu/ hakikati bulabilir. Akıl, her insana, her zaman doğruyu gösterir. Ancak, aklın yaptırım gücü yoktur. Doğruyu bilmek, doğruyu yapmak, doğru olanı tercih etmek anlamına gelmemektedir. Belki de bu yüzden insanın vahye olan ihtiyacı, varoluşsal bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Aklın bulabileceği doğrular, vahiy tarafından da desteklendiği zaman, doğru olanın gerçekleşebilmesi için bir yaptırım gücü devreye girmiş olur. İnsanın mutluluğu, aklın ve vahyin birlikte etkin olmasına bağlıdır. Zaten temel İslam ortak paydası da, aklın ve vahyin birlikte etkin olmasını gerektirmektedir.

İslam dininin Kur'an'da mevcut olan iman, ibadet ve ahlak alanındaki temel ilkeleri, Hz. Muhammed'in örnekliği ile, aklın ve vahyin iş birliği sayesinde, Hz. Muhammed'in sağlığında, açık seçik gözler önüne serilmiştir. Artık ne yeni bir inanç esasından ne de yeni bir ibadetten söz edilebilir. Hz. Muhammed'le birlikte vahiy kapısı da kapanmış olduğu için, geriye sadece var olan dini anlamak ve yaşamak kalmaktadır. Bu sebepten, Hz. Muhammed'in sağlığında sadece Müslüman insan vardır; herhangi bir mezhep, tarikat, cemaat ya da din anlayışını merkeze alan bir zümreleşme, bir örgütlenme söz konusu değildir.

---

[2] Bu konuda bk. Hüseyin Atay, Kur'an'a Göre İman Esasları, Ank. 1999.

İslam'ın temel ortak paydasının anlaşılması ve hayata geçirilmesi noktasında Hz. Muhammed, sahip olduğu "yüce ahlak" ile, "en güzel örnek" olarak yerini almıştır. Kur'an'ın dikkat çektiği "örnek"lik, sadece gelen vahyin insanlara ulaştırılması noktasında "yanılmazlık" içeren, onun dışında "beşer"i yönü açık seçik bilinen bir örnekliktir. Bu bakımdan Sünnet'e uymak, Hz. Peygamber'i taklit etmek değil, onu örnek almaktır. Örnek almak, öncelikle bilgiyi, daha sonra anlamayı gerekli kılar. Bilmediğimiz, anlamadığımız bir peygamberi örnek alamayız.

İslam ortak paydasının bilgi boyutunda belirleyici olan tek bilgi kaynağı vahiydir. Hz. Muhammed, kendisine gelen vahyi, vahiy katiplerine yazdırmıştır. Onlar da, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği vahyi hem yazıya geçirmişler, hem de ezberlemişlerdir. Böylece elimizdeki Kur'an, hem yazılı metin olarak, hem de hafızadan hafızaya aktarılarak günümüze ulaşmıştır.

Hz. Muhammed'in bize ulaşan söz ve fiilleri, yani hadis ve sünnet, bizim için Kur'an'ın kurucu ilkelerinin hayata geçirilmesi noktasında "örnek" niteliği taşımaktadır. Hz. Muhammed, hayatında hep Kur'an'ı ön planda tutmuştur. Hz. Muhammed'den bize ulaşan bütün bilgiler de, Kur'an'ın ve aklın ışığında değerlendirilmek durumundadır.

Hz. Muhammed'in sağlığında O'nu peygamber olarak kabul eden, Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna iman eden, Tevhid'e, öldükten sonra dirilmeye inanan bir mü'minler topluğu meydana gelmiştir. Bu topluluğun herhangi bir mezhebe, cemaate, tarikata mensup olduğunu söylemek, elbette mümkün değildir. Çünkü, Kur'an, herhangi bir mezhepten, cemaatten, tarikattan söz etmediği gibi, o dönemde bu tür oluşumların mevcut olmadığı da bilinen bir husustur. Öyle ise, Sahabe Dönemi, İslam ortak paydasının en saf haliyle şekillendirdiği insanların yaşadığı bir dönemdir. Bu dönem, bize yol gösteren saf tecrübeleri içinde barındıran, hatta Hz. Muhammed'in yaptığı işin azametini doğru anlamamıza imkân sağlayan bir dönemdir. İslam ortak paydasının, ahlaklı ve adaletin egemen olduğu bir toplum yaratma idealinin adım adım nasıl gerçekleştirildiğinin ilk izlerini sahabede bulmak mümkündür. Ne var ki, daha sonraları Sahabe Dönemi çok fazla idealize edilmiş, sahabenin "insan" olduğu gerçeği görmezlikten gelinmiştir.

İslam ortak paydası, "en güzel şekilde", "toprak"tan yaratılmış, akıl ve hür irade sahibi insanın, özü itibariyle bir değer olduğunu esas alır. Yüce Yaratıcı en güzel şekilde "insan"ı yaratmıştır. İnsana "halife" demiştir. İnsana isimleri öğretmiştir. İnsan, akıl ve hür iradenin yanında, birtakım yaratıcı yetilerle donatılmış bir varlıktır. İnsanın madde üzerinde tasarruf gücü vardır. İsimlerin öğretilmesi, kelime ve kavram üretme ve onlarla düşünme yetisi anlamına da gelmektedir. İşte, insan olma süreci de tam burada başlamaktadır. Allah, vahiyle insan aklına destek olmuş, hayatı bir sınav olarak insana sunmuştur. Bu bakımdan

İslam ortak paydası, temel hak ve özgürlükler üzerine inşa edilmiştir. Kadın ve erkek aynı özden yaratılmıştır. İnsanlar arasında tek üstünlük ölçüsü vardır: Takva, yani üst seviyede bilgiye dayalı sorumluluk bilinci. "Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından (eşit bireyler olarak) yarattık; birbirinizle tanışmanız, yardımlaşmanız için milletlere ve kabilelere ayırdık. Fakat şunu da unutmayın: Allah katında en üstün olanınız, O'na karşı derin bir sorumluluk bilincine sahip olanınızdır."[3]

İslam, bir kimsenin, Kur'an'da belirtilen temel iman esasları olan tevhid, ahiret ve nübüvvet doğrultusunda, kendi aklı ve hür iradesi ile, üst seviyede bir bilgi ve bilinçle Allah'a teslim olmasıdır. Bir başka ifadeyle İslam, insanın Kur'an'ın yardımı ile Allah'a teslim olması demektir. İslam'ın en temel kurucu ilkesi, bütün peygamberlerin çağrısının da özünü oluşturan Tevhid'dir. Tevhid, ahiret ve nübüvvet inancını da beraberinde getirir. Bir kimsenin İslam dairesi içine girmesi, bu esaslara kendi hür iradesi ile inanması ile mümkün olur. İslam dairesi içine giren, yani mü'min olan bir kimse, yine kendi hür iradesi ile Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmeye çalışır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, vahiy kapısı kapanmış olduğu için, hiç kimsenin, genel geçer nitelikli, doğruluğu tartışılamayacak, Allah katından gelen özel bir bilgi sahibi olduğunu iddia etme hakkı, İslâmî açıdan mümkün değildir. İslâm'ın din olarak evrensel ilkeleri, Hz. Peygamber'in sağlığında nihâî şekline kavuşmuştur. Bu sebepten, Hz. Peygamber'in sağlığında sergilenen din anlayışının evrensel ve mahallî olmak üzere iki boyutu mevcuttur. Zamana zemine bağlı olmayan, gelecek açısından bağlayıcı nitelik taşıyan, özellikle inanç, ibâdet, ahlak ve nihâî hedefler noktasında kendisini gösteren boyut evrenseldir. Evrensel olmayan boyut, sadece Hz. Peygamber'in yaşadığı zaman dilimini ilgilendirir. Bunun geleceğe olduğu gibi taşınması, gelecek açısından bağlayıcı nitelik taşıması mümkün değildir. Ancak, Hz. Peygamber'in sağlığında ortaya çıkan din anlayışı, bir bütün olarak, daha sonraki dinî nitelikli oluşumların istikâmetinin belirlenmesi açısından bir kıstas özelliği taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatını müteakip ortaya çıkan, dinî nitelik taşıyan bütün oluşumlar, İslâm'ın anlaşılma biçimleridir. Artık, dinin anlaşılma biçimleri söz konusudur. İnsanlar, içinde bulundukları ortama göre, bilgi birikimlerine göre, Kur'ân'ın öngördüğü istikâmette İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışmak durumundadırlar. Beşerî nitelik taşıyan bütün olgu ve oluşumlar, tabiatı gereği, her türlü tahlil ve tenkide açık olacağı için, her ne sebeple olursa olsun, dinin anlaşılma biçimlerinin din gibi mütalaa edilmesi, geleneğin din haline getirilmesi, dinin etkinlik alanının daraltılması anlamına gelecektir. Bu durum, din anlayışının geçmişe göre şekillenmesine yol açacağı için, İslâm'ın evrenselliği ile bağdaşmayacaktır.

[3] Hucurat, 49/13.

Kur'an'da pek çok yerde "iman eden ve salih amel/iyi iş işleyenlerin cennetlik oldukları" belirtilir. Buradaki imanın özünü Tevhid, salih amelin omurgasını da "dosdoğru olmak" oluşturur. Tevhid olmadan iman; doğruluk, dürüstlük olmadan da iyi iş olmaz.

İslam'ı en kısa şekilde anlatmak gerektiğinde, akla Ahkâf Suresinin 13 ve 14. ayetleri gelir: **"Rabbimiz Allah'tır deyip dosdoğru olanlar için hiçbir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. İşte cennetlikler bunlardır; yaptıkları güzel işlere karşılık olarak orada sürekli kalacaklardır.**" Hemen aynı ifadeleri Fussilet Suresinde de buluyoruz: **"Rabbimiz Allah'tır deyip dosdoğru olanlara gelince; onlara melekler gelir ve şöyle derler: 'Korkmayın, üzülmeyin; size vaad olunan cennetle sevinin.'"**[4] Bu ayetler, İslam'ın özünü bize sunmaktadır.

Daha önce de ifade etmeye çalıştığımız gibi İslam'ın temelini inanç planında Tevhid, yani Allah'ın var ve bir olduğuna iman oluşturur. Bütün peygamberler, insanları Tevhid'e davet etmiştir. Yüce Yaratıcı, rahmet ve merhametinin gereği olarak vahiy göndermiş, peygamberler de bu vahiyle insanları uyarmışlardır. Vahiy, insan aklının kolayca bulabileceği temel doğruları teyit etmiş, öldükten sonra dirilme inancını anlaşılır kılmış; gerçek saadet ve mutluluğun yollarını insanlara göstermiştir. Böylece İslam'ın inançla ilgili temel/kurucu ilkeleri oluşmuştur. Bu ilkeler, aynı zamanda aklın da ilkeleridir. Bir insanın İslam dairesi içine girmesi için bu temel ilkelere inanması yeterlidir. Yani Allah'a, Hz. Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna ve öldükten sonra dirileceğine, kendi aklı ve hür iradesi ile inanan her insan Müslümandır ve İslam dairesi içindedir.

Tevhid, insanın inanç dünyasını aydınlık hale getirir ve insanı özgürleştirir. Özgür insan, enerjisini verimli kullanabilmek için sorumluluk bilincine sahip olmalıdır. Tevhid, aynı zamanda, sorumluluk bilincinin gelişmesini de sağlar. Bu doğrultuda, Kur'an, "insan için çalıştığının, hak ettiğinin karşılığı olduğunu" söyler. Zerre kadar iyilik yapan da, zerre kadar kötülük yapan da karşılığını görecektir. İnsanın enerjisini salih amele dönüştürebilmesi için, öncelikle düşüncesini terbiye etmesi, sağlam verilerle doğru düşünmeyi öğrenmesi; sonra da, neyi nasıl yapabileceğini bilmesi gerekir. Kısaca, dosdoğru olmak, insan olmanın, ilkeli insan olmanın olmazsa olmaz koşuludur. İbadetlerin katkısıyla bilinçlenen insan, tüm düşünce, davranış ve fiillerinin temeline "dosdoğru olma" ilkesini yerleştirir ve dosdoğru olur.

Dosdoğru olmak, bilinçaltı ile bilinç, bilinçle söz ve söylemle eylem arasındaki tutarlılığa ve ahenge bağlıdır. Müslüman insan, İslam'ın davranış planında bizden istediği en mühim hususun "dosdoğru olmak" olduğunu bilmek durumundadır. Temel İslami ibadetler, bireysel farkındalığı, insanın kendi varlığının farkında olmasıyla ilgili bilinci geliştirir; "Allah'ı görüyormuşçasına" yaşamayı kolaylaştırır. Yaratmanın kurucu ilkesi olan adalet, bir yaşam biçimine

[4] Fussilet, 41/30.

dönüştüğü zaman, yüksek güven kültürü yaratılır; bireysel ve toplumsal planda "dosdoğru olmak" doğal bir durum haline gelir. Unutmayalım ki, Hz. Muhammed, peygamber olmadan önce "emin", dosdoğru, inanılır, güvenilir bir kimseydi. Kur'an onun en güzel örnek olduğunu söyler ve ona "emrolunduğun gibi dosdoğru ol"[5] buyurur. Dürüstlüğü, dosdoğru olmayı özlememek mümkün mü? Galiba, biz dinin özündeki bu hasleti yitirdik…

3. Mezhepler Hz. Peygamber'in Vefatından Sonra Ortaya Çıkmış Olan Beşerî Oluşumlardır

İslâm'ın "itikâdî ve amelî sahadaki düşünce ekolleri" diyebileceğimiz mezhepler, dinin anlaşılma biçimleri ile ilgili tezâhürlerdir. Siyâsî, ictimâî, iktisadî, coğrafî, tarihî ve benzeri sebepler, dinin anlaşılması planında, belirli fikirlerin ya da şahısların etrafında odaklaşmalara yol açmıştır. Böylece, din anlayışında yer yer farklılaşmalar husule gelmiştir. Bu farklılaşmaların, zamanla sistematik özellik kazanarak, düşünce ve davranışları etkilemeye başlaması, kurumsallaşarak ve sosyal hayatta derin izler bırakarak varlığını sürdürmesi, karşımıza "mezheb" olgusunu çıkartmaktadır. Kısaca şöyle bir tanım yapabiliriz: Mezhepler, din anlayışındaki farklılaşmaların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan beşerî oluşumlardır. [6]

Bu tanımda dikkat çeken en mühim husus, mezheplerin **beşerî** oluşumlar olmasıdır. Mezheplerin, çoğu zaman "din" gibi algılanması, "mezhepsiz" ifadesinin yer yer "dinsiz" anlamında kullanılması, bu gerçeğin bilinmemesi ile ilgili olmalıdır. İşin gerçeği, insanın varlık yapısı, her insanın din anlayışında mutlaka kendine özgü bir anlayış boyutunun olmasını gerektirmektedir. Ancak bireysel farklı anlayışlar, hiçbir şekilde mezhep olarak görülmemektedir. Mezhepten söz edebilmek için farklı anlayış tarzlarının bir topluluk tarafından benimsenmiş olması lazımdır.

İkinci önemli husus, anlayış farklılıkları, bireysel anlayışların ötesine geçip, topluma mal olmalı ve sosyal hayatta iz bırakmaya başlamalıdır. Bu, farklı anlayışların kurumsallaşma aşamasıdır. Artık toplumda, ortaya çıkan anlayış planındaki farklılaşma, gözle görülebilir bir hale gelmiş olmaktadır. Bir başka ifadeyle, bir araya gelen insanların düşünce dünyalarını biçimlendiren bir ortak zihniyet oluşmaya, birtakım tezahürleri ve toplumsal hayatta etkileri açık seçik görülmeye başlamıştır. Herhangi bir anlayış biçiminin mezhepleşebilmesi, kendine özgü bir zihniyet yaratmasına ve kurumsallaşmasına bağlıdır. Kurumsallaşma, mezhebin varlığının süreklilik kazandığının işaretidir. Süreklilik arz etmeyen farklılaşmalara mezhep denilemez.

Müslümanlar, Hz. Muhammed'in vefatından sonra, muhtelif sebeplerle, dini farklı anlamaya, farklı görüşler üretmeye başlamışlardır. Bu farklılaşmalar,

---

[5] Hûd, 11/112.

[6] Hasan Onat, "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Oş, 2005. Krş. E. Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir, 2008, 15-16.

mezheplerin oluşumunu hazırlayan sürecin ilk aşaması olarak alınabilir. Her insan başlı başına bir dünya olduğuna göre, din anlayışında özgün bir boyut kaçınılmazdır. Üstelik bu özgün boyut, sevgi, saygı ve hoşgörü ortamında muazzam bir zenginlik sağlayabilir. Ancak, insanın sosyal bir varlık oluşundan kaynaklanan doğal örgütlenme arzusu, siyaset, ekonomi, sosyal değişme, kısaca insanın yapısından ve içinde yaşadığı koşullardan kaynaklanan birtakım sebepler, farklılaşma ile başlayan süreci, kurumsallaşma aşamasına doğru sürüklemektedir. Sonuçta, ortaya, sayıları binlere ulaşan mezhepler çıkmaktadır.

İslâm Düşünce Tarihi'nde, mezheb dendiği zaman, hem siyasî ve itikâdî nitelik taşıyanlar, hem de fıkhî, amelî mezhepler anlaşılmaktadır. Özellikle Türkçe'de, mezhep, her iki alanı da ifade etmek için kullanılmaktadır. Arapça'da, siyâsî ve itikâdî alandaki farklılaşmalar daha çok **"fırka"** kelimesi ile ifade edilmektedir. "İki şeyi birbirinden ayırmak, birinin diğerinden farklı olduğunu ortaya koymak" gibi anlamlara gelen "fereka" kökünden türeyen "fırka" kelimesinin, bir anlamda, "Müslümanları ayrılıklara düşüren inançları ve kütleleşmelere ön ayak olan fikirleri yermek ve kötülemek için" kullanıldığı söylenebilir. Al-i İmrân sûresinin 103. âyetinde, "Toptan Allah'ın ipine sarılın, ayrılmayın (ve la teferrakû)" buyrulmakta, bölünme, parçalanma, ayrılık yaratma kınanmaktadır.

İslâm Mezhepleri Tarihi, daha çok "fırka" kavramı ile karşılanan siyâsî ve itikâdî nitelikli mezhepleri inceleyen, "İslâm Düşünce ekolleri"ni araştıran bir bilim dalıdır. Fıkhî-amelî mezhepler ise sadece teşekkül süreçleri, mezhebe hâkim rengini kazandıran itikadi boyutları ve kendilerine özgü zihniyetleri bakımından İslam Mezhepleri Tarihi'nin ilgi alanına girmektedir. Örnek üzerinden ifade etmek gerekirse, Ebu Hanife'nin içinden geldiği düşünce geleneği, İslam anlayışı ve Hanefiliğin bir mezhep olarak teşekkülü İslam Mezhepleri Tarihçileri tarafından araştırılmaktadır. Fıkhi boyut fıkıhçıların konusudur.

Fıkhi/ ameli mezhepler, adı üstünde fıkıh alanındaki görüş ayrılıklarına, daha açık bir ifadeyle toplumda kalıcı iz bırakan içtihat farklılıklarına bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Ancak bu durum, mezheplerin ve kurucularının itikadi konulara dair görüşleri olmadığı anlamına gelmemektedir. Hanefilik örneğinden hareketle, ne demek istediğimizi daha kolay anlatma imkânımız vardır. Yaşadığı zamanın en büyük âlimlerinden birisi olan Ebu Hanife, hem ticaretle hayatını kazanmakta, hem öğrenci yetiştirmekte; insanların dini konulardaki sorunlarına çözüm üretmekte, sorularına cevap vermektedir. Bu sorunlar ve sorular, daha çok gündelik hayatın akışı ile ilgilidir. Bu konulardaki cevaplar, toplumun ihtiyaçlarına karşılık gelmiş olmalı ki, etki gücü bugün bile hissedilmektedir. Başta Ebu Yusuf ve İmam Muhammed olmak üzere onun öğrencileri, Ebu Hanife'nin görüşlerinin daha anlaşılır hale gelmesini sağlamışlar, onun yolundan, yordamından giderek, onun ortaya koymuş olduğu yöntemi uygulayarak Hanefiliğin kalıcı bir mezhep olmasını temin etmişlerdir. Bu bağlamda, öğrencilerinin, zaman zaman Ebu Hanife'nin bazı görüşlerine karşı çıktıklarını, onun da sebebini ve hangi delile dayandıklarını sorduğunu, gerekçeleri makul bulduğu zaman öğrencilerinin görüşlerine katıldığını bilmekteyiz. Bu durum,

ne Ebu Hanife'nin, ne öğrencilerinin, onun görüşlerini din gibi gördüklerini açıkça ortaya koymaktadır. İmam Şafi'nin Mısır'a gittikten sonra, daha önceki bazı görüşlerini değiştirmiş olması da din-fıkıh ilişkisini anlamak açısından önemlidir.

Ebu Hanife'nin sağlığında Hanefilik diye bir mezhep yoktur. Hanefilik, onun vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Bu anlatmaya çalıştığımız hususlar, fıkhi/ameli mezheplerin tepkisel nitelik taşımadıklarını, daha sonra mezhebin üzerine oturacağı zeminin ve teorisinin önceden hazır olduğunu göstermektedir. Mezhebin gelişme sürecinde kendine özgü bir "usul" oluşur. Bu da, fıkhi mezheplerin yeni içtihatlarının mezhebin esas aldığı bilgi anlayışına, temel ilkelerine ve takip ettiği yönteme uygun olmasını, bir birikim oluşturmasını sağlar. Kısaca fıkhi mezheplerde, daha mezhepleşme süreci başlamadan, mezhebin teorik çerçevesi hazır hale gelir.

Siyasi ve itikadi boyutu ön planda olan mezheplerin ortaya çıkışında, siyaset ve mevcut ortamın olumsuzlukları her zaman daha belirleyici olmuştur. Önce insanlar, bir şekilde tepkilerini ortaya koymuşlar, yaşananlar öfke birikmesini artırmış, daha sonra da, özellikle meşruiyet arama doğrultusunda, mezhebin görüşleri sistemli hale getirilmiştir. Bu söylediklerimize en güzel örnek Haricilerdir. Sıffin savaşından sonra Hakem tayin edilmesi üzerine Hz. Ali'yi tekfir ederek onun saflarından ayrılan kimseler Harura denilen yerde toplanmışlardır. Uzlaşma arayışları sonuç getirmemiş, Nehrevan'da Hz. Ali'nin ordusu ile savaşmışlar, önemli bir kısmi kılıçtan geçirilmiştir. Daha sonra yavaş yavaş inanç boyutunda Harici farklılaşmanın teorisi oluşmuş, görüşler sistemli hale getirilmiştir.

4. Mezhepler Din Değildir, Dinin Yerine İkame Edilemezler

Mezhepler dinin anlaşılma biçimleri ile ilgili tezahürler olduğu için, her ne sebeple olursa olsun, mezhep ve din kavramlarının özdeşleştirilmesi mümkün değildir. Her şeyden önce, böyle bir şey tarihen mümkün değildir; çünkü, Hz. Muhammed'in sağlığında herhangi bir mezhep yoktur.

Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte vahiy kapısı kapanmış olduğu için, hiç kimsenin, genel geçer nitelikli, doğruluğu tartışılamayacak, Allah katından gelen özel bir bilgi sahibi olduğunu iddia etme hakkı, İslâmî açıdan mümkün değildir. Öyle ise, her kim, dinle ilgili, din adına ne söylemiş olursa olsun, beşer planında kendi yorumunu, anlayışını dile getirmiş olur. İslam'ın hiçbir yorumu, İslam demek değildir.

İslâm'ın özünü oluşturan evrensel ilkeler açık seçik Kur'an'da belirtilmiştir. Hz. Peygamber de, hem Allah'tan gelen vahyi insanlara ulaştıran, hem de Kur'an'ın ifadesiyle "örnek" bir insan olarak, İslam'ı anlamış, anlatmış ve hayata geçirmiştir. Bu sebepten, Hz. Peygamber'in sağlığında sergilenen din anlayışının evrensel ve mahallî olmak üzere iki boyutu mevcuttur. Zamana, zemine bağlı olmayan, gelecek açısından bağlayıcı nitelik taşıyan, özellikle inanç, ibâdet ve nihâî hedefler noktasında kendisini gösteren boyut evrenseldir. Evrensel olmayan boyut, sadece Hz. Peygamber'in

yaşadığı zaman dilimini ilgilendirir. Bunun geleceğe olduğu gibi taşınması, gelecek açısından bağlayıcı nitelik taşıması mümkün değildir. Ancak, Hz. Peygamber'in sağlığında ortaya çıkan din anlayışı, bir bütün olarak, daha sonraki dinî nitelikli oluşumların istikâmetinin belirlenmesi açısından bir kıstas özelliği taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatını müteakip ortaya çıkan, dinî nitelik taşıyan bütün oluşumlar, İslâm'ın anlaşılma biçimleridir. Bütünüyle beşerî olan bu tür oluşumların İslâm'la özdeşleştirilmesi hem İslâm'ın evrenselliğine, hem de insan gerçeğine aykırı olur. Artık, dinin anlaşılma biçimleri söz konusudur. İnsanlar, içinde bulundukları ortama göre, bilgi birikimlerine göre, Kur'ân'ın öngördüğü istikâmette İslâm'ı anlamaya ve yaşamaya çalışmak durumundadırlar. Beşerî nitelik taşıyan bütün olgu ve oluşumlar, tabiatı gereği, her türlü tahlil ve tenkide açık olacağı için, her ne sebeple olursa olsun, dinin anlaşılma biçimlerinin din gibi mütalaa edilmesi, geleneğin din haline getirilmesi, dinin etkinlik alanının daraltılması anlamına gelecektir. Bu durum, din anlayışının geçmişe göre şekillenmesine yol açacağı için, İslâm'ın evreselliği ile bağdaşmayacaktır.

Diğer taraftan, din ve mezhebin özdeşleştirilmesi, mezheplerin din haline getirilmesi anlamına geleceği için, insan emeğinin ürünü olan anlayış farklılıklarının, yeni arayışların, yeni düşüncelerin önünün kapatılmasına yol açacaktır. Her mezhebin, doğal olarak doğruları ve yanlışları vardır. Zaten mezhepler, pek çok kimse görmek istemese de, dinamik oluşumlardır; hayatta kaldıkları müddetçe her zaman diliminde yeniden inşa edilmektedir. Bu süreçte, bazı yanlışlar, din gibi algılandığı için, kalıcı hale gelebilmektedir. Fıkhi mezheplerde dinamizm içtihatla sağlanmakta, müçtehitler bazen, kendi içtihatlarını değiştirmekten çekinmemektedirler. İtikadi mezheplerde, inançla ilgili yorumlar din gibi algılandığında, yorum olduğu unutulmakta, yanlış ise, o yanlış nesiller boyu sürebilmektedir.

Ayrıca, Müslümanların mezhep farklılıklarından dolayı birbirlerini kolayca tekfir etmeleri de, din ve mezhebin özdeş algılanmasından kaynaklanmaktadır. Sadece kendi mezhebinin İslam olduğunu zanneden bir kimse, kendisi gibi düşünmeyenleri kolayca İslam dairesi dışına itebilmektedir.

5. Müslüman olmak için herhangi bir mezhebe, cemaate veya tarikata bağlı olmak gerekmez

Hz. Muhammed'in sağlığında Müslüman olan insanlar, doğrudan Kur'an'dan ve Hz. Muhammed'in örnekliğinden hareketle bir din anlayışı geliştirmişlerdir. Böylece daha sonraki nesillerin kendilerini içinde bulacakları bir gelenek inşa edilmiştir. Müslüman bir anne babadan dünyaya gelen herkes, bu geleneğin içine doğmuş olmakta ve İslam'la ilgili pek çok şeyi, hiç farkında olmaksızın öğrenme, hatta yaşama imkânı bulmaktadır. Tarihsel akışta, bu geleneğin içinde veya kenarında bazı yeni gelenekler oluşmuştur. İşte mezhep

dediğimiz oluşumlar, zihniyetiyle, ürettikleri bilgiyle, kurumsal yapılarıyla sosyal hayatta iz bırakarak var olmaya devam etmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki, her şeye rağmen, taraf da olsak, karşı da çıksak bu tür oluşumlar hep var olacaklardır. Burada önemli olan husus, hangi geleneğin içinden geldiğimizi ve bu geleneğin hiçbir şekilde İslam'la özdeşleştirilemeyeceğini bilmektir.

Müslüman olmak için, herhangi bir mezhebe, cemaate veya tarikata bağlı olmak diye bir zorunluluk olamaz. Her şeyden önce iman bireyseldir. Hangi mezhebin / topluluğun içinde olursak olalım, hangi gelenekten gelirsek gelelim, inanıp inanmamaya, neye nasıl ve niçin inanacağımıza, kendimiz, kendi hür irademizle karar veririz. Kur'an'ın ifadesiyle "dileyen inanır, dileyen inkâr eder." Kur'an'da belirtilen temel iman esaslarının arasında, herhangi bir topluluğa aidiyet diye bir şey yoktur. İslam'da, bir topluluk olarak iman etmek diye bir hususun olmadığını, olamayacağını da belirtmek gerekmektedir. Ne topluluk olarak, topluca iman edebiliriz, ne de inanılacaklar kümesine topluca inanabiliriz. İmanın bireysel olması, önce inanılacak hususlarla ilgili sağlam ve güvenilir bilgiyi, sonra da hür irade ile gerçekleşecek olan "tasdik"i gerektirir. İnsan, ancak bildiği bir şeye inanabilir; bilgi olmadan iman olmaz. Öyle ki, bilgi sahibi olmaksızın iman ettiğimizi zannettiğimizde bile, işin içinde, en alt düzeyde de olsa bilgi mutlaka vardır.

Herhangi bir mezhebe, cemaate, tarikata bağlı olmanın doğrudan dinle ilgisi olmadığı gibi, oradan ayrılmanın, çıkmanın da dinle hiçbir ilgisi yoktur. Hasbelkader kendisini herhangi bir topluluğun içinde bulan bir kimse, o topluluğun inançları, tutum ve davranışları hoşuna gitmiyor ise, hiç tereddüt etmeden ayrılabilmelidir. Müntesiplerinin ayrılmasını engellemeye çalışan gruplar, görüşlerinin çok da sağlam olmadığını açık etmiş olurlar. Akli temellerden yoksun olan inanç biçimleri, varlıklarını, aklı etkisizleştirerek sürdürmeye çalışırlar.

Herhangi bir mezhebe, cemaate, tarikata bağlı olmak, diğer Müslümanlardan daha iyi Müslüman olmak anlamına gelmeyeceği gibi, bağlı olmamak da bir eksiklik değildir. İslam açısından iman ve sorumluluk bireyseldir; cennete de hak eden gider. Herhangi bir gruba bağlı olmak, cenneti garantilemek anlamına asla gelmez.

Bir Müslüman ictihat düzeyini yakalayabilmiş ise, Kur'an'ı ve Müslümanların birikimini anlayıp hüküm çıkarabiliyor; yeni sorunlara kalıcı çözümler üretebiliyorsa, fıkıh alanında da herhangi bir mezhebi takip etmek zorunda değildir. Ancak insanın içinden geldiği geleneğin etki çemberinden bütünüyle kurtulmasının da pek kolay olmadığını hatırlamakta fayda vardır. Mezheplerin Müslümanları parçaladığını düşünenler bile, din anlayışlarının içinden geldikleri geleneğin etkisinde oluştuğunu unutmamak durumundadırlar.

6. 73 Fırka Hadisi ve "Dört Hak Mezhep" Meselesi

Hz. Peygamber'e atfedilen bazı rivayetlerde, Yahudilerin 71, Hristiyanların 72, Müslümanların ise 73 fırka olacağı ifade edilmektedir. Bu konudan bahseden hadislere 73 fırka hadisleri denilmektedir. Bu hadisin İbn Mace'de yer alan metni şöyledir: "Yahudîler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi Cennet'te, 70'i Cehennem'dedir. Hıristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71'i Cehennem'de, birisi Cennet'tedir. Muhammed'in nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi Cennet'te, 72'si Cehennem'de olacaktır. Denildi ki: Ey Allah'ın Resulü! Onlar kimlerdir? Buyurdu ki: Cemaattir."[7] Tırmizi de ise kurtuluşa eren fırka şöyle ifadesini bulur: "Benim ve ashabımın üzerinde bulunduğu yolda olanlar."[8]

Bu hadisin sahih olup olmadığı elbette tartışılabilir. Nitekim sahih diyenler olduğu gibi, uydurma olduğunu söyleyenler olmuştur.[9] Burada bizi ilgilendiren husus, bu hadisin İslam Mezhepleri Tarihi açısından arz ettiği önemdir. Hemen hemen ortaya çıkan her mezhep, hatta her tarikat, tarikatların alt kolları ve her cemaat bu hadisi esas alarak kendisinin "Fırkayı Naciye" (kurtuluşa eren fırka) olduğunu iddia ettiği gibi, bu alanda kalem oynatanlar da, çoğu zaman mezhep sayısını 73 rakamında tutma eğilimi içinde olmuşlardır.[10] Hadisin kabul edilebilir tek boyutu, Müslümanlar için uyarı olarak anlaşıldığı takdirde ortaya çıkmaktadır. 72 fırkanın cehenneme gideceği şeklindeki bilgiler, hem Kur'an'ın birlik-beraberlik çağrısına ve ancak hak eden bireyin cennete veya cehenneme gideceği gerçeğine, hem de Hz. Peygamber'in Müslümanları bir vücudun organlarına veya bir tarağın dişlerine benzeten ifadelerine aykırıdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kur'an'ın dışında "gayb" bilgisine sahip olmadığını düşünürsek, bu hadisin en azından cennete veya cehenneme gideceklerle ilgili kısmının daha sonra uydurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim erken dönem âlimleri, başta "fiten"le ilgili haberler olmak üzere, kıyamet hakkında, gelecek hakkındaki rivayetlerin uydurma olabileceğine işaret etmişlerdir.

73 fırka hadisi, sahip olup olmamasının ötesinde Kur'an esas aldığında "iman"ın ve "sorumluluk"un bireysel olduğu gerçeğine aykırıdır. İslam açısından ne iman esaslarına toplu halde iman, ne de bir topluluk halinde iman söz konusu olabilir. Her insan kendi hür iradesiyle inanır veya inanmaz. Kur'an "dinde

---

[7] İbn Mâce, *Sünen*, tahk.: M. Fuad Abdulbakî, Beyrut 1975, c. II, s. 1322.

[8] Tirmizî, *Camiu's-sahih*, tahk.: K. Yusuf Hût, Beyrut 1987, c. V, s. 26.

[9] Bk. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996; Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife*, yıl 3, sayı 3, Kış 2005, 25-45.

[10] Mezhepler Tarihi açısından bir değerlendirme için bk. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", Uludağ Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005, 147-160.

zorlamanın olmadığı"na (2/256) dikkat çekerken, kimsenin bir başkasının günahını çekemeyeceğini de belirtir. Herhangi bir mezhep, fırka, cemaat veya tarikat olarak, toplu halde cennete gitmenin hiçbir garantisi olmadığı gibi, insanların topluluklar halinde cehennemlik olduklarını söylemek de mümkün değildir. Zerre kadar iyilik yapan da, kötülük yapan da karşılığını görecektir; cennete de ancak hak eden gidecektir.

Diğer taraftan mezheplerin hak olup olmadığı şeklindeki bir tasnif, sadece, temel ilkeleri açıkça Kur'ân'a aykırı olan mezhepleri belirleme noktasında bir anlam taşıyabilir. Ancak mezhepler beşer ürünü oluşumlar olduğu için, adı ne olursa olsun her mezhebin doğru, Kur'an'a uygun görüş ve düşünceleri olabileceği gibi, İslam'a bütünüyle aykırı görüş ve düşünceleri olabilir. Hak denilen mezhebin mensupları arasından "kafir" kategorisini seçen kimseler çıkabileceği gibi, "batıl" gözüyle bakılan mezhebin mensupları için "Allah'ın istediği gibi bir insan" olmayı başarabilen kimseler de mevcut olabilir.

"Dört hak mezhep" ifadesiyle kastedilen, yaşayan dört fıkıh ekölüdür. Bunlar, Hanefîlik, Malikilik, Şafiilik ve Hanbelîlik'tir. Oysa, Müslümanlar arasında yüzlerce fıkıh ekolü, yüzlerce mezhep ortaya çıkmıştır. Bunlardan pek azı günümüze kadar yaşama şansı bulmuştur. Hak mezheplerin sayısını bu dört mezheple sınırlamak, İslâm tarihi boyunca ortaya çıkan yüzlerce mezhebi görmezlikten gelmek demek olur.

"Dört hak mezhep" ifadesinde yer alan mezheplerin teşekkül süreçlerinin ikinci hicri asrın ikinci yarısı ile üçüncü hicri asrın ilk yarısı arasındaki yaklaşık yüz yıllık bir dönem olduğunu görürüz. Bu zaman diliminde ve daha sonrasında yüzlerce fıkıh ekolü ortaya çıkmıştır. Bunların önemli bir kısmının kısa sürede taraftarlarının kalmadığını biliyoruz. Bazıları uzunca bir müddet Müslümanların din anlayışlarını şekillendirmiş, daha sonra farklı mezheplerin içinde erimiştir. Evzailiği örnek olarak gösterebiliriz. Endülüs Müslümanlarının din anlayışının şekillenmesinde belirleyici olmuş bir mezheptir Evzailik. Endülüs'te İbn Hazm'ın görüşleri etrafında Zahirilik diye bir başka fıkıh ekolü de ortaya çıkmıştır.

"Dört hak mezhep" meselesi, tarihsel olarak Fatımi Halifeliği'nin 567/1171 yılındaki çöküşünden sonra, Şii düşüncenin alanını daraltmak ve Sünni tabanı güçlendirmek amacıyla, siyaseten öne çıkartılmış bir anlayıştır. Mezhepler değil, en ileri aşamada bireyin inancı hak ya da batıl olabilir. Bunu yargılamak da hiç kimsenin işi değildir. İnsanları mezhep aidiyetleri üzerinden aklamak da, mahkûm etmek de İslam'a ve akla aykırıdır.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, İslâm dini bireysel kurtuluşu esas alır. İslâm'ın Kur'ân'da belirtilen temel ilkelerine inanan her insan, hangi mezhepten olursa olsun, İslam dairesi içindedir. Müslüman olan bir kimse, mezhebinin adı ne olursa olsun, "hak mezhep" mensubudur. Daha açık bir ifadeyle, Kur'an'da belirtilen temel iman esaslarına samimiyetle inanan bir kimse, Kur'an'ın ifadesiyle "Sırat-ı Müstakim" üzeredir, yani dosdoğru olan bir yolda, Allah'ın kendilerine nimet verdiği

kimselerin yolundadır. Mezhep de gidilen yol demek olduğuna göre, bundan daha "hak" olacak bir mezhep düşünülebilir mi?

Sonuç ve Değerlendirme

Hz. Muhammed vefat ettiğinde Medine'de en iyimser tahminle 16. 000 kişi yaşıyordu. Bugün yeryüzünde yaşayan Müslümanların nüfusu 1.600. 000'i geçmiş durumdadır. Mekke'de, Hıra Mağarası'nda "Oku!" ilkesiyle insanla buluşan Kur'an'ın kurucu ilkeleri ve Hz. Muhammed'in "örnek"liği etrafında kurumsallaşmaya başlayan İslam, farklı coğrafyalarda farklı kültür ve değerler sistemi ile buluşarak hem bir medeniyet ve kültürün çekirdeğini oluşturmuş, hem de insanların "din" ihtiyacına cevap vermiştir. Bu bağlamda farkında olmamız gereken en mühim hususlardan birisi çekirdek halindeki "din" ile onun gelenekle, kültürle, farklı değerlerle örülerek değişen, dönüşen, farklılaşan ve farklılaştıran kurumsallaşmış halinin bütünüyle birbirinin aynı olmadığı gerçeğidir. Açık bir ifadeyle tek bir İslam vardır; fakat tarihsel akış içinde çok fazla sayıda Müslümanlıklar, İslam'ın anlaşılma biçimleri ortaya çıkmıştır ve bundan sonra da çıkacaktır. Bu tespitimizin en açık kanıtı mezhep, cemaat ve tarikat adı altında ortaya çıkan, hiçbir şekilde İslam'la özdeşleştirilmesi mümkün olmayan "beşeri" oluşumlardır. İşte çekirdek halindeki "İslam"dan ve onun muhtelif anlaşılma biçimlerinden söz etme sebebimiz, anlaşılma biçimlerinin, dini nitelikli birtakım kurumsal yapıların kendilerini dinin yerine ikamet etmeye kalkışmaları veya bazı kimselerin kendi mezheplerini, cemaat ve tarikatlarını İslam ile özdeşleştirmeleridir.

Her çeşidiyle mezhepler ve benzeri dini nitelikli oluşumların mevcudiyeti tartışma konusu değildir. Bunların İslam'da yeri olmadığı gibi söylemler de, onlara savaş açmak da bu gerçeği değiştiremez. Ancak sorun mezhep ve benzeri oluşumların varlığı değil; onların İslam ile özdeşleştirilmesidir. Bu tür oluşumların dinle özdeşleştirilmesi, büyük ölçüde İslam Ortak Paydası bilincinin işlevsiz hale gelmesiyle ilgili olmalıdır. İslam dünyasında "süreç algısı"nın sağlıklı gelişme imkânı bulamayışı da değişim ve dönüşüm süreçlerinin sağlıklı anlaşılmasını ve değerlendirilmesini engellemiş görünmektedir. İslam'ın anlaşılma biçimi olan hiçbir mezhep doğduğu şekliyle daha sonraki nesillere ulaşmadığı gibi, hiçbir anlayış biçimi de değişime direnemez. Her mezhebin her zaman dilimindeki görüş ve düşünceleri doğru da olabilir, yanlış da olabilir. Bu bakımdan herhangi bir mezhebin "hak" veya "batıl" olduğunu söylemek İslam açısından anlamlı değildir. Mezhebi aidiyetler ne insanın imanını güvence altına alabilir, ne de onun İslam dışı sayılmasını gerektirir.

İslam dünyasında özellikle son iki asırdır yaşananlar, Müslümanları ciddi bir varoluşsal krize sürüklemiştir. Bu kriz, etnik ve dinsel aidiyetler üzerinden çatışmaya dönüşmektedir. Arap dünyasında yaşananların temelinde kimlik arayışının yattığını söylemek pek yanlış olmasa gerektir. Son iki asra damgasını

vuran sömürge ortamı, İslam'ın bir tür kurtuluş ideolojisine indirgenmesine ve dinin anlam ve özgürlük üzerinden değil, siyasi egemenlik üzerinden okunmasına yol açmıştır. Müslümanların önemli bir kısmı, her şeyin siyasi egemenlik olduğunu, din ve siyasetin birbirinden ayrılmayacağını düşünmektedirler. Siyaset doğası gereği ayrıştırır. Din dili, siyasetin ayrıştırıcı dili ile bütünleşince, Müslümanlar İslam ortak paydasından iyice uzaklaşmaya başlamışlardır. Böylece özünde birleştirici olması gereken din birtakım ayrılıkçı duruşlara meşruiyet kazandırır hale gelmiştir. Bu süreçte, belki de Müslümanların tarihinde ilk defa, yaşanan olumsuzluklar Şiilik, ya da Sünnilik üzerinden okunmaya ve akan kan, Sünnilik ya da Şiilik adına kutsanmaya, meşrulaştırılmaya başlanmıştır. Muhtelif coğrafyalarda açık ya da gizli mezhep çatışması, dini aidiyetler üzerinden yürütülen çatışmalar devam etmektedir. İşin en kötü yanı, sorunun en temelde özgürlük sorunu olduğu, cehaletin ve hamakatin özeleştiriyi engellediği; çözümün öncelikle din konusunda özgürce düşünebilecek kadar doğru bilgi ve birey bilincinde yattığı maalesef pek görülmek istenmemektedir. Müslümanların İslam'a bakışları, büyük ölçüde meşhur görme engellilerin fil tanımına benzemektedir. Mezhep, cemaat, tarikat vb. dini oluşumların Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıktığı unutulmakta, bunlar dinin yerine ikame edilmektedir.

Diğer taraftan Müslümanların yaşadığı coğrafyadaki sorunların önemli bir kısmının bir şekilde "din"le irtibatı bulunmasına rağmen, işin odağında "insan"ın ihmal edilmesi, tüketiciliğin bir yaşam biçimine dönüşmesi, ezilmişliğin içselleştirilmesi her türlü sorunun, çarpıklığın "din" üzerinden meşrulaştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda iki konuda ciddi farkındalık yaratılması bir zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır: Birincisi neyin din olup olmadığı; ikincisi ise en nihai aşamada Müslüman olup olmamanın bireyin kendi aklı ve hür iradesi ile vereceği bir karar olduğu hususudur. Hiç kimsenin bir başkanının ne Müslüman olup olmadığını belirleme hakkı ve yetkisi yoktur. Allah Hz. Muhammed dahil hiç kimseye, bir başkasını Müslümanlaştırma gibi bir görev vermiş değildir. Müslümanların hayatın bütün alanlarında etkili olacak bir "eleştirel düşünce"ye şiddetle ihtiyaçları vardır. Aksi takdirde her şeyi dinleştirelim derken, elimizde İslam diye bir şey kalmayacaktır.

Bu tespitler, Müslümanların ekonomi, eğitim, üretim vb. alanlarda sorunlarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu ve benzeri sorunların üstesinden gelmek, her zaman imkân dâhilindedir. Ancak özgürlük ve adalet bilinci olmadan, hiçbir sorun kalıcı olarak çözüme kavuşturulamaz. Din çatışmanın, ayrışmanın odağında yer aldığı zaman, sorunları çözmek için gerekli olan akıl da, irade de etki gücünü yitirir. İşin en kötü yanı, yapılan yanlışların yanlış olduğunun fark edilme imkânının ortadan kalkmasıdır. İslam dünyasında din, maalesef sadece meşrulaştırıcı yönüyle etkin olmakta; sonuçta kolayca üstesinden gelinebilecek sorunlar, kangren halini almakta ve birtakım güç odakları da sorunlardan beslenerek varlığını idame ettirmektedir. İktidar kavgalarının, çıkar çatışmalarının mezhepler üzerinden okunması, hem sorunlardan beslenenlerin işini

kolaylaştırmakta, hem de akla ve vahye aykırı tutum, düşünce ve eylemlerin meşrulaştırılmasını sağlamaktadır. Hem mezhep çatışmasının, hem de din istismarının önüne geçmek mümkündür. Bunun için de öncelikle imanın ve sorumluluğun bireysel olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Böylece hiç kimseyi mezhebi aidiyetleri üzerinden mahkûm etmenin de, tebcil etmenin İslam'a uygun olmadığı anlaşılmış olur. İslam özgürlük üzerinden anlaşılmadan ve sağlıklı birey bilinci gelişmeden, İslam dünyasının tamamını etkisi altına alacak bir çatışmadan uzak durabilmek kanaatimizce biraz zordur. İslam Ortak Paydası ile ilgili farkındalık, dinsel aidiyetlere bağlı ötekileştirmelerin en azından meşru görülemeyeceği ile ilgili bir duyarlılık kazandırabilir. Herhangi bir yanlışın meşru görülmesi, yanlışın kendisinden daha tehlikelidir.

İslam Ortak Paydası bilincinin işlevsel olabilmesi, İslam dünyasının içine sürüklendiği mezhep çatışmasını doğru anlayabilmek ve sağlıklı çözüm önerileri geliştirebilmek için, stratejik açıdan önemli gördüğümüz bazı hususları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Mezhepler hangi kategoride yer alırsa alsın, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan, Müslümanların din anlayışlarının şekillenmesinde etkili olan beşerî oluşumlardır. Farklı İslam anlayışlarının kurumsallaşması mezhepleri meydana getirmiştir. Mezheplere karşı çıkmak, onların etki gücünü azaltmayacağı gibi, sorunu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Bilimsel açıdan karşı ya da taraf olmadan önce, onları sosyolojik bir gerçeklik, bir vakıa olarak görmek gerekmektedir. Hz. Muhammed'in sağlığında ne mezhep, ne cemaat, ne de tarikat vardır. Bu tür beşerî oluşumlar hiç bir şekilde dinle özdeşleştirilemez. Mezhep beşeridir, din ise İlahidir. Her mezhebin doğruları ve yanlışları vardır. Her mezhep değişerek, dönüşerek daha sonraki nesillere ulaşmıştır. İslam Ortak Paydası bilinci üzerinden mezhepleri anlamaya çalışmak, Müslümanların üretmiş oldukları farklı din anlayışlarını anlamak anlamına gelecektir.

2. İslam Ortak Paydası bilinci eridiği zaman mezhep ve benzeri oluşumların kendilerini dinin yerine koymaları kolaylaşmaktadır. Her dinsel oluşum İslam'ı kendisinin temsil ettiği gibi bir yanılsamanın içine düşmektedir. Sonuçta toplum mezhepler üzerinden ayrışmaya başlamaktadır. Aynı dine mensup insanlar, mezhep söz konusu olduğunda, dinin kuşatıcılığını mezhebe transfer ederek, dine mensubiyeti mezhep üzerinden okur ve değerlendirir. Daha açık bir ifade ile genelde gelenek, özelde de mezhep ve benzeri oluşumlar dinleşmeye başlar.

3. Mezheplerin teşekkül sürecinde ve varlıklarını idame ettirmesinde siyasi egemenlik meselesi birinci derecede belirleyici olmuştur. Egemen güçler, etkinliklerini sürdürebilmek için yapıp ettiklerini meşrulaştırmak isterler. Bu süreçte dinin meşrulaştırıcı boyutu, mezhepler üzerinden daha etkin kullanılabilir. Aynı şekilde, egemen olmak için fırsat kollayan muhalif güçler de, seslerini duyurabilmek, otoriteyi yıpratabilmek ve iktidara giden yolu açabilmek için mezheplerin desteğini yanlarından bulmak isterler. Dinin vermek istemediği

destek, mezhepler üzerinden daha kolay elde edilebilir. Bireysel çıkar çatışmalarında meşruiyetle ilgili sağduyuya aykırı duruşlar, herhangi bir mezheple ilgili düşünce kalıpları içinde kolayca görünmez hale getirilebilir.

4. Mezhep, cemaat ve tarikat yapılanması, İslam'ın geçit vermediği bazı bireysel ve toplumsal taleplerin, geleneğin içine yerleşerek bir tür -sahte de olsa- meşruiyet kazanmasına imkân sağlayabilir. Mesela, İslam, amaç ne kadar yüksek olursa olsun, haram yollarla o amaca ulaşılmasına izin vermez.

5. Her mezhep, hatta her tarikat ve cemaat, temelde beşerî oluşumdan başka bir şey değilken, sadece kendisini "fırkayı Naciye" olarak görmektedir. Mezheplerin sadece kendi görüşlerinin doğru olduğunu, kendisinin sahip İslam olduğunu iddia etmesi, kendileri gibi düşünmeyenlerin ötekileştirilmesi kolaylaştırmakla kalmamakta, mezhep farklılıkları yüzünden insanların birbirlerini öldürmekten çekinmemesine de yol açmaktadır. Ayrıca, insanlar dini mezhepler üzerinden öğrendikleri için, mezheplerin beşerî oluşumlar olduğu pek fark edilmemektedir. Mezhepler ve diğer dini oluşumlar, ayrılıkçı duruşların meşrulaştırılmasını kolaylaştırmaktadır.

6. İslam Ortak Paydası bilincinin erimesi mezheplerin dinle özdeşleştirilmesini kolaylaştırmıştır. Bu durum ise neticede İslam ortak paydası bilincini de etkisiz hale getirdiği gibi, Müslümanların dinle ilgili bilgisel süreçleri, farklılaşmaları kavramalarını güçleştirmiş; eleştirel düşüncenin damarları tıkanmaya başlamıştır.

7. Tekfirin meşrulaştırılmasının önüne geçebilmek İslam Ortak Paydası bilincinin gelişmesiyle doğru orantılıdır. Ben Müslümanım diyen hiç kimse tekfir edilemez. Hele mezhep farklılıkları tekfir sebebi asla olamaz.

8. "Dört hak mezhep" anlayışının da İslam Ortak Paydası'nın içeriğinin boşalmasına, anlam kaybetmesine yol açtığını düşünmekteyiz. Bu anlayış İslam'ı Hanefilik, Malikilik, Şafiilik ve Hanbelilik'e indirgemek anlamına gelir. İslam hiçbir mezhebin tekelinde olmayacağı gibi, hiçbir mezhebin kendisini İslam ile özdeşleştirmesine de izin vermez. En "hak" denilen mezhebin içinden "Hak ve hakikatten" uzak insanlar çıkabileceği gibi, "Dört hak mezhep" kategorisinin dışında tutulan mezheplere mensup kimselerin içinden de "Hak ve hakikate" çok yakın insanlar çıkabilir. İmanın ve sorumluluğun bireysel olduğunu unutmamakta fayda vardır.

9. İslam Ortak Paydası bilinci kurumsallaşma imkânı bulamamış bazı dinsel oluşumların, bazı zihniyetlerin İslam açısında nerede durdukları anlama konusunda da bize ışık tutabilir. Geçmişi doğru okuduğumuz, sağlıklı anladığımız zaman, "yenilik" iddiasındaki pek çok oluşumun geçmişten beslendiğini daha kolay tespit edebiliriz. İslam'ın bütünlüğünden kopan, fıtrata aykırı görüşleri kurumsallaştıran oluşumların hiçbirisi uzun soluklu yaşama imkânı bulamamıştır. Günümüzde başımızı ağrıtan sorunların önemli bir kısmının kökleri mazide yatmaktadır. Tartışmanın odağında yer alan "Selefilik" gibi zihniyet ve akımlar

geçmişten beslenmektedirler; fakat güncel sorunlara kalıcı çözüm üretemedikleri gibi, İslam'ın evrenselliğinin anlaşılmasını da engellemektedirler. İslam hayatı ve barışı esas alan bir dindir.

10. İslam ortak paydası bilinci gelişirse, insanlar, farklı mezhepleri de anlamanın Müslüman olmanın getirdiği bir sorumluluk olduğunu görebilirler ve mezhepler bir zenginlik olarak anlaşılabilir.

Müslümanların on dört asrı aşan tarihlerinde yüzlerce mezhep çatışması yaşanmıştır. Bu çatışmalar, sadece Şiilerle Sünniler arasında değil, Hanefilerle Şafiiler arasında da geçmiştir. Ancak, bu tür olumsuzluklar, hep mahalli kalmış; yaşanan acılar seçilmiş travmaya dönüşerek Müslümanların geleceğini karartmamıştır. Bugün İslam dünyası, domino tesiri ile kolayca yayılabilecek bir mezhep çatışması riski ile karşı karşıyadır. Suriye'de, Irak'ta, Bahreyn'de, Pakistan'da, Hindistan'da ve Afganistan'da mezhep çatışması fiilen devam etmektedir. Yüzlerce insan, sırf farklı mezheplerden oldukları için, hunharca öldürülmektedir. Bir grup adına, bir şekilde kan aktığı zaman, gerçekten de artık araya kan davası girmiş demektir. Akan kan, hasımlar arasındaki duvarı iyice kalınlaştırır; kin ve öfkeyi besler. Daha ileri bir aşamada, acıların seçilmiş travmaya dönüşmesine sebep olur.

Ayrıca, Cenab-ı Hakk'ın lütfettiği yaratıcı yetileri etkin kullanarak anlam ve değer üretemeyenlerin, İslam'ın hayatı ve barışı esas alan, adaleti kurucu ilke kabul eden bir din olduğunu kavramalarının çok zor olacağının, bu tip kimselerin ezilmişliğin de etkisiyle hem kendilerini, hem de diğer insanları bir "nesne" gibi göreceklerinin unutulmaması lazımdır. İslam'ın yüksek evrensel değerlerine sadece Müslümanların değil, bütün insanlığın ihtiyacı vardır. İslam insandan, kendi varlığının farkında olmasını, aklı etkin kullanmasını ve enerjisini Salih amele dönüştürerek değer üretmesini ister. Evrensel Yaratma sürecine "salih amel"le katılamayanlar, ancak yakar, yıkar, yok eder ve öldürürler.

İslam hayatı ve barışı esas alan, Müslüman insana bilimi, dünyayı imar etmeyi bir sorumluluk olarak yükleyen bir dindir. İçinden geçtiğimiz süreçlerde Müslümanlar hem bilgi üretim süreçlerinin, hem de değer üretiminin dışında kalmışlardır. Bütün enerjilerini, kıt kaynaklarını adeta birbirlerini tüketmek için kullanmaktan çekinmemektedirler. Oysa sadece Müslümanların değil, bütün insanlığın İslam'ın yüksek evrensel değerlerine ihtiyacı vardır. Bu bağlamda Müslüman olmak bu ağır sorumluluğun farkında olmayı gerektirmektedir. Eğer yeni bir medeniyet iddiasından olacak isek, bilimin gücüne sahip olmaktan ve evrensel ölçekte değer üretmekten başka çıkar yol olmadığını görmek zorundayız. Masum insanların kanı akmaya devam ettiği müddetçe, din adına konuşulanların da, yazılanların, yapılanların da fazla bir anlamı olmayacaktır... Bu sebepten akan kanı meşrulaştıran tekfir mekanizmanın bir an önce etkisizleştirilmesine ihtiyaç vardır. İslam Ortak Paydası bilinci olmadan bu mümkün olmaz. Yeni bir medeniyet için yeni bir bilim anlayışına, yeni bir teknolojiye ihtiyaç vardır; mazinin

ipoteğinden kurtularak geçmişi doğru anlamadan, insanlığın kazanımlarını görmeden bu da mümkün olmaz. Bireysel ve toplumsal planda hem İslam'ın ve Müslümanların geleceği açısından, hem de insanlığın insanca yaşayabilmesi bakımından "insan"ın bizatihi değer olduğu gerçeğinden hareket eden, dinin insan için olduğunun farkında olan bir anlayışa ihtiyaç vardır. Bunun ilk adımını İslam Ortak Paydası hakkında bir bilinç geliştirebilmek, kendi varlığımızın farkında olmak; bilebildiğimiz kadar Müslüman olabileceğimizi, üretebildiğimiz değerler kadar değerli olabileceğimizi bilmekten geçmektedir. İslam hiç kimsenin, hiçbir grubun tekelinde değildir; Allah hiç kimseye insanları Müslümanlaştırma gibi bir görev vermemiştir. Hiç kimse bir başkasının nasıl Müslüman olacağını belirleme hakkına ve yetkisine sahip değildir. Bir kimsenin Müslüman olması için Kur'an'da belirtilen temel iman esaslarına (Tevhid, Ahiret, Nübüvvet) inanması yeterlidir.

Yararlanılan ve İleri Okuma İçin Önerilen Bazı Kaynaklar:

- Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ank. 1999.
- Ebu Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim, İmamı Azam'ın Beş Eseri*, Hz. Mustafa Öz, İst. 2016.
- Fazlurrahman, *İslam*, çev. M. Aydın, M. Dağ, Ankara Okulu Yay., Ank. 2008.
- Fığlalı, E. Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir, 2008.
- Gömbeyaz, Kadir, "*73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi*", Uludağ Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005, 147-160.
- İbn Mâce, *Sünen*, tahk.: M. Fuad Abdulbakî, Beyrut, 1975.
- Keleş, Ahmet, "*73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*", *Marife*, yıl 3, sayı 3, Kış 2005, 25-45.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* Ank. 2010.
- Maturidi, Ebu Mansur, *Kitabu't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, İst. 2002.
- Onat, Hasan, Hasan Onat, "*Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri*", *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Oş, 2005.
- Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez, ed. *İslam Mezhepleri Tarihi el Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ank. 2016.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, Endülüs Yayınları, İst. 2016.
- Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İst. 1996.
- Tirmizî, *Camiu's-sahih*, tahk.: K. Yusuf Hût, Beyrut, 1987.

• Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fığlalı, Ank. 1981.

Commonality of Islam and the Truth of Sects*

Hasan ONAT**

Abstract

The importance of the sects emerges when considered history and contemporary events in the Muslim world. All of the sects are the organizations established after the death of the prophet Mohammed. Ignoring the sects or shutting our eyes to it can be considered, escaping from reality but at the same time considering sects as the essence of religion will result in a problem. Understanding the problems on the field of religion in our age and offering solutions for them are strictly related with analyzing the fact of sects truly. For that reason, it is necessary to realize that the sects are social facts and the Quran is the only milestone to explain it.

Keywords: Commonality, Sect, Religion, Tawheed, Takfeer

İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği

Özet

Gerek tarihi süreçte gerekse içerisinde bulunduğumuz şu günlerde İslam aleminde meydana gelen hadiseler, mezhep olgusunun önemini ortaya koymaktadır. Mezheplerin tamamı Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkmış beşeri oluşumlardır. Mezheplerin varlığını inkar etmek veya hiç yokmuş gibi davranmak gerçeklerden kaçınmak olacağı gibi, onları din ile bütünleştirmek de büyük bir yanılgı olacaktır. Günümüz dünyasında din alanında yaşanan problemleri anlama ve bu meselelere çözüm üretebilmenin en önemli yollarından biri mezhep gerçeğini doğru anlamaktan geçmektedir. Bunun için Mezheplerin tarihi süreçte ortaya çıkan beşeri oluşumlar olduğunun farkına varmak, Kur'an'ın ortaya koyduğu kurucu ilkeler çerçevesinde konuyu anlamlandırmak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortak Payda, Mezhep, Fırka, Din, Tevhid, Tekfir

---

* This paper is the English translation of the study titled "İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği" published in the 5th issue of *İlahiyat Akademi*. (Hasan ONAT, "İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği", *İlahiyat Akademi*, sayı: 5, 2017, s. 11-36.) The paper in Turkish should be referred to for citations.

** Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Divinity, onat@divinity.ankara.edu.tr.

Introduction

Islam is first and foremost the name of a religion that has shaped the world of faith of more than one billion six hundred million people today and is the basis for their worldview. When Islam is mentioned, a system of belief, worship, morality, culture, and civilization produced by this religion and worldview comes to mind . These sophisticated sets of meanings, both independent and connected to each other, which are loaded into the content of Islam, make the already ambiguous, unallocated "religion" more "ambiguous". Perhaps that is why Muslims have not been able to make a "judgment" on what "Islam" actually is. The fact that every Muslim has a unique understanding of Islam is a requirement of human existence; it should be considered natural. However, different understandings acquire a social dimension from time to time, and can even be institutionalized. So much so that the sects, congregations and denominations that emerged under the pretense of representing Islam are formed; organic ties with the founding principles of Islam are weakened, and such formations can take the place of the religion itself. Different understandings of what should be a wealth, prevent Islamic integrity from being seen. In order for differences of opinion and different ideas to become wealth, at least a "knowledge and consciousness of Islam as a common denominator" is needed. As this consciousness has recently wasted away, the fundamental functions of religions, such as being "a symbol of unity", "socialization", "meaningful construction" and etc. have been degraded to human/sociological organizations like sects, denominations and congregations. Therefore, some separatist groups have been legitimized abusing the religion.

On the other hand, sects, congregations, denominations, and etc., which have been formed as a natural result, have begun othering Muslims by centering only their own groups around the perception of an elitist "group of salvation". This has made it easier for Muslims to declare one another as an infidel in the name of groups, sects,and community. *Takfir* (declaring someone an infidel), on the other hand, has become a means of legitimizing the bloodshed in the geography where Muslims live, and even the brutal slaughter of innocent people. If anything is to be done today in the name of Islam, whatever way it is, the first thing to do is to stop the bloodshed. In particular, the blood of innocent people turns into a bottomless lake that can drown humanity beyond being only a black mark. Muslims kill each other with weapons they did not produce, and both the killer and the victim shout "Allahu Akbar". No one cares about the fact that the unjust killing of a single human being is equivalent to the murder of all mankind (5/32). If so, the first thing to do is to prevent the legitimization of the bloodshed. It seems a little difficult to think that such a movement could be possible without creating an awareness of the common denominator of Islam.

The immoral practice of the takfir mechanism is one of the reasons for the lack of critical approach and thinking among Muslims. Practicing takfir retrospectively prevents the understanding of the past and the fear of being

declared as an infidel makes it difficult even to breathe, let alone to questioning the right and wrong. The Quran, however, wants us to act with knowledge and proof in all matters concerning mankind, not to pursue the unknown (17/36), to be open to learning, to listen to every word, to understand and to follow the best and the most rightful (39/18). The belief that the Quran wants, is based on knowledge; a person becomes a believer when the knowledge of faith lies in his mind. Faith is not meant to blindly believe in certain dogmas. Faith is achieved through reason and free will. In order to prevent takfir, we need to know and accept that "faith" is only a matter between Allah and man, that no one has the right or authority to question the faith of another, and that Islam does not give anyone a duty to convert another to Islam. Faith is individual; "There shall be no compulsion in [acceptance of] the religion" (2/256); whoever wills believes, whoever wills denies.

If we can understand correctly that the basic founding principle of Islam is *Tawhid* and that faith is individual, we will think that we can at least prevent the arbitrary practice of the takfir mechanism and the people killing each other in the name of religion with such ease. Ignoring the central place of Tawhid, which is the core of the call of all prophets, results in the religionization of almost everything, especially traditions. The relationship between deeds and faith, which emerged in the early period of Islam and which has been sufficiently discussed with different interpretations, is being re-updated in such a way that only takfir is nourished by ignoring the discussions and interpretations of the past.

The political conflicts the Muslims were dragged into after the death of the Prophet led to great sin and controversy over the relationship between deeds and faith in the circumstances of the time. In this process, due to the contribution of these discussions, sects such as Kharijites, Murji'ah and Mu'tazila had the opportunity to systemize their own views. If we can understand and interpret these kinds of discussions and the ideas generated in this process without prejudice, we can draw some lessons that will be useful for the present day. However, the sanctification of the past provides the opportunity for those who want to marginalize those who do not think the same way as themselves in the name of groups, sects, communities, or denominations. However, these discussions and the resulting experiences could enlighten us as to the difference between the deeds and the fulfillment of them. We could better understand Abu Hanifa's words, "a person prays because he is a believer; he is not a believer because he prays." Whether a person prays or not is a matter of concern only to him. There is no earthly sanction in the Quran concerning anyone who does not pray. Allah has not given anyone a duty or responsibility such as "prayer inspectorate". When the consciousness of Islam as a common denominator does not develop, some people forget about themselves and engage in things such as Islamizing others or the claim of representing Islam. Even worse, politics can be turned into a tool to Muslimize people, and religion can be turned into a kind of political ideology.

The fact of the matter is that one of the most important reasons behind the spiral of violence that has gripped the Islamic geography can clearly be seen as the struggle for power. The Takfir mechanism functions as an instrument that legitimizes death and killing in combat which is based on the principle that "the strong shall survive." We think that the problem is largely about seizing political power, the power to rule, with the impact of "oppression." There is no doubt that politics is a way to solution; it can even be said to be the most effective solution but not the only one. It is possible to say that in almost every part of Islamic geography, politics is seen as the only way to change and transform society. In this context, it is thought that the realization of the fact that Islam leaves political issues to the responsibility of man will facilitate the exit from the spiral of violence, as it will prevent the legitimization of political violence. If the consciousness of Islam as a common denominator can be reconstructed, it will be better understood that "justice should be the religion of states. Besides, Muslims will be able to use their energy for better reasons, as the Quran says, for "the good", instead of fighting against each other and be able to be the actors of the religion once again. For this reason, the first step is to raise awareness about the knowledge dimension of Islam.

1. **The knowledge base of the common denominator of Islam and the consciousness of history**

Being a Muslim depends on having knowledge of Islam, although those who embrace Islam readily do not want to be aware of it. Both the facts that man is a creature of knowledge and the Quran puts emphasis on knowledge, proof and learning require that even faith should be knowledge-based. It is obvious that we have serious problems in this regard. Unfortunately, it is not possible to say that even those who need to know Islam have enough knowledge. A significant number of those who have knowledge do not survive being sentenced to common beliefs. More grave is the attempt to legitimize ignorance with religion that is seen from time to time. It is clearly seen that the esoteric opinions put forwards instead of understanding the Quran, such as that the meaning is also revealed by Allah, have opened the way to underrating the reason and science. Unfortunately, it is not at all controversial that such an understanding disables the Quran itself. We think that the problems related to the knowledge dimension of religion have been instrumental in the melting of the consciousness of the common denominator of Islam, in the inability of Muslims to create a healthy culture of reconciliation and especially in the fact that they have been excluded from the competitions of civilizations for the last two centuries.

Having proper knowledge of Islam is first and foremost a responsibility that comes with being a Muslim. The faith introduced by Islam is based on knowledge. The realization of faith depends on the knowledge of what is to be believed. If a person finds this information logical, if there is sufficient evidence for

its accuracy and reliability, then the person becomes a Muslim with his own free will, as he finds the faith and the matters to be believed to be reasonable and meaningful. As a matter of fact, faith, no matter how it is understood or expressed, is eventually a matter between God and man. Only the person himself and God know who truly believes. In this respect, Islam does not open the door to imitative faith, nor does it make room for faith in the name of sect and community. If he wants to believe, if he finds the principles of faith reasonable and meaningful, if the evidence of this subject has convinced him, a person can decide to believe of his own free will without any pressure and become a Muslim. It is not possible for any instrument of faith to come between God and man.[1]

On the other hand, all people who became Muslim after the death of Prophet Muhammad began to understand and live Islam as they saw it through the influence of the ways and understanding of those who had accepted Islam before them. Although the Quran has reached later generations unchanged and intact, it is easy to understand that even in the way the Quran is understood, the understanding of the earlier ones has an effect. Later Muslims found Islam ready and perceived many cultural elements and traditions that were not directly related to Islam as religions. Of course, each generation may interpret, understand, and experience Islam in the context of their own means, taking advantage of the understanding and experience of the previous generations. In this process, some misinterpretations may be institutionalized and some of the beauties that Islam cares about may be neglected. The traditional issue of "two female witnesses are required against one man" can be given as an example of a special situation in the Quran that has been generalized and traditionalized with some coercion. Likewise, when the Quran asks for two witnesses to divorce (at-Talaq), the authority to divorce is left to the two lips of the man. However, just as the legitimacy of marriage can be achieved by marriage, that is, by legal guarantee, the end of marriage must be realized only by legal means and under legal guarantee. It is only possible with a proper knowledge of history and consciousness and critical thinking that the ways of understanding Islam in the historical flow, the traditional understandings and the specific perceptions of a particular time and place are prevented from being considered religion. All forms of understanding of Islam and the institutional structures associated with it cannot be identified with Islam in any way.

Life continues by changing, transforming, differentiating, and re-forming at every moment, just like a river. In the human dimension of life, almost everything, especially "religion", is built in human memory, and is always rebuilt, even when it is claimed that it is based on the facts, there is an aspect of it that has "interpretation" in it, which can sometimes be called culture and tradition. Even the

[1] According to Maturidi, "faith is a religious act, and religions consist of believed principles." (Maturidi, 2002, 292); the place of faith is the mind, the heart, which is the only place of no coercion, force or pressure can be effective. (Maturidi, 2002, 492, 493)

most firm ones are recreated in human memory. This fact, gains more importance in the formations such as "religions" that are embodied in a sense when they are institutionalized, even though they are essentially abstract. Are attitudes and facts such as knowledge, actions, attitudes, attitudes and etc., which are defined as "religion" or "religious" in everyday life, actually "religious"? We face a more important ball of questions and problems: Is everything we call "knowledge"- whatever it is - real knowledge? If yes, how much does it correspond with the truth? Is what we know actually true? How do we know if the information that exists only in our minds is true? These and similar questions lead us to question the nature of what we know, how accurate they are, and to seek the criteria for accurate, sound, and reliable information. In this context, Maturidi's epistemological approach to the introduction of *Kitab al-Tawhid* centuries ago is truly eye-opening and guiding. According to him, the source of knowledge is either the five senses (iyan), or "akhbar", that is, all kinds of information, news, or intelligence that were produced before us and reached us. We can know with intellect whether any information that comes to us from all three sources is true at the final stage. (Maturidi, Kitab al-Tawhid, 9-15) To summarize in the context of our subject, all knowledge in the field of religion is either Divine, believed to come from God, or human knowledge. All the information that can be treated as a revelation from the point of view of Islam has been collected in the Quran. All knowledge, other than the Quran, is human knowledge, no matter what source it is contained in or from whom it comes; it is open to all kinds of criticism and analysis until the end. The language of the Quran is Arabic, which is the product of human beings, and all forms of understanding and interpretation of the Quran must be human. Allah has addressed "man" in the language of "man". Trying to understand the Quran with justice and truth is one of the most important elements of the test of life.

If the consciousness of Islam as common denominator is to be rebuilt, the decisive source of knowledge must be revelation, namely the Quran, and reason. Allah has sent revelations to support reason. The cooperation of reason and revelation, with the consciousness of justice, will form the infrastructure of the reliable knowledge that man needs. The mind knows what is reasonable and what is rational wherever it concerns a person. It can also be known by the mind whether any issue is beyond the limits of reason. But the mind has no sanctioning power; knowing what the truth does not mean preferring the truth and doing the good.

The cooperation of reason and revelation will make possible both the reliable knowledge necessary for the proper understanding of Islam and the motivation that will facilitate "remaining on a right course" (46/13) for humans as Allah wishes. The fact that it is necessary to believe that the Quran is the word of Allah. The Quran also states that the Prophet is "an excellent pattern" (33/21) for humanity. Although the Prophet dictated the verses of the Quran and had them written, he did not ask Muslims to note his words, nor did he intend to do so. All kinds of information other than the Quran that came to us from the Prophet must

be included in the category of human knowledge. First of all, the Quran does not allow any knowledge other than its content to be considered equivalent to it. Accordingly, the prophet and his illustrious companions did never equate it with the Prophet's own words or other information. The prerequisite for talking about Islam as a common denominator is to reach a consensus on the sources of information about Islam. Believing that Muhammad is the last prophet and that the door of revelation has been closed with Him requires not to hold any knowledge other than the Quran as equivalent to its content.

It is indeed critical to create a new awareness of Islam and its function as the common denominator in terms of the future of Islam and Muslims. For this to be achieved, it is useful to draw more attention to certain issues:

1. A proper understanding of the early period of Islam, that is, the time period in which Muhammad and His companions lived, and a common understanding of history, is an important need. However, there are different opinions of history about the post-Prophet period. While *Ahl al-Sunnah* regard the order of the caliphates as an order of virtue and sanctify the period of Abu Bakr, Umar, Uthman and Ali as the century of bliss, *Shiites see* the periods of Abu Bakr, Umar and Uthman as an illegitimate period of rule, as Ali's right was, allegedly, usurped. They also put the idea of *Twelvers* forward by idealizing the term they have lived. *Zaidiyyah* claim that the caliphate was Ali’s right as he was the most virtuous one, while accepting the rule of Abu Bakr and Umar as “legitimate” although they are less virtuous. *Kharijites*, on the other hand, mentions the periods of Abu Bakr and Umar as the ideal terms. According to them, Uthman, after six months of rule, and Ali, after Al-Tahkim, fell into disbelief. These facts we are trying to identify are typical examples of different historical constructions that have become apparent about the early period of Islam and which have found basis in societies. The fact of the matter is that each denomination has built its own history of this period of time. Interestingly, no group is aware that the ideas of history have been constructed by others. If a common history has not been built and planned to be built even about the early period of Islam and no suggestion has been put forward to declare it as a problem, it will not be more than a wish to talk about the unity of Muslims. Our belief is that the perception of “Ummah” in the past and today is not based on facts, and that the pan-Islamist approach developed especially among Turks is entirely utopic. The “pan-Islamist” quests that are revived from time to time is pretty much an empty thought. For this reason, we feel the need to talk about the common denominator of Islam and its consciousness. If the epistemic foundations of this common denominator are firm and its founding principles are clear, it will always have its feet on the ground, even if the utopian dimension develops.

2. In order to raise awareness about the common denominator of Islam, we think it is useful to draw attention to the perception of “process” and the relation between “past” and “history”. "Past" means everything that is left behind,

everything that happened and lived in history. History, on the other hand, is a "construct", a "discourse" that is the product of an effort to understand the "past" based on information, documents and findings that can be passed from the "past" to later generations. Although "past" and "history" are concepts used interchangeably from time to time, they never overlap each other. In more explicit terms, the information that is present in our mind of a given time frame never means the whole of what is happening in the "past"... It is of course not possible to relive the "past", to live it, or to change it; but our thoughts and understanding of the "past" are always rebuilt in every different time frame.

3. Every sect, even every denomination, every congregation that emerged during the history of Muslims over fourteen centuries, in some way referred itself to the time period in which the Prophet lived. In some cases, people fabricated hadiths as if told by the Prophet; in others, they resorted to them to dispraise their enemies. This situation, which initially seemed quite innocent, has led to the emergence of different histories. If each denomination builds its own history, the common denominator may not be seen, and the door is opened for sects to identify themselves with the religion itself.

4. One of the most serious obstacles to the correct understanding of the common denominator of Islam is that every sect considers itself to be the "al-Firqah an-Najiyah", that is, the only party that has been heralded the salvation. Almost every sect, denomination and congregation claims that it is the "only party that has achieved salvation" mentioned in the famous hadith about the 73 parties. However, Islam is a religion based on individual salvation. Whosoever wills believes, and whosoever wills denies. No one suffers for somebody else's sins. So whoever does an atom's weight of good will see it, and whoever does an atom's weight of evil will see it. For man is only "recompense for what he deserves" in this world and the hereafter. Accordingly, we would like to remind that the phrase "Four Sects of Rights" refers mainly to a political determination and four living sects of jurisprudence. In fact, classifying sects as "truth" and "falsehood" is incompatible with the universality of Islam and the founding principles of the Quran because, since all denominations are human organizations, regardless how they are called, the truths and wrongs of each denomination exist spontaneously. Since it is the individual essential in Islam, "trueness" or "falsehood" of individual views can only be determined by taking the Quran as the criteria.

5. Although in our tradition there are also other organizations besides the schools of *fiqh*, if we take the Quran and the Prophet as the model as the baseline, it will not be possible to find a place for imitative faith or denominations in Islam. There can be neither a total belief in the principles of faith, nor faith in the name of sects, congregations, or denominations. Faith is something individual; one can either believe or disbelieve with free will. However, these findings cannot prevent people from feeling attachment to a sect in practice and belief, even if they often declare this

of words. It wouldn't be right to ignore the difference between "the necessary one" and "the present one". Here, while respecting individual preferences at the furthest level, it can be useful to point out that differences in belief lead to institutional structures that may replace religion rather than being pure interpretations. If there is an irreplaceable "root" and a "core" to be a basis for interpretations, it should certainly start from the principle of *Tawhid*.

2. Tawhid Is The Most Basic Founding Principle Of Islam

Islam is a religion based mainly on Tawhid, that is, belief in the unity of Allah. In this aspect, Islam is the common name of the one religion that all prophets have offered humanity since Adam. Indeed, the Quran states that all prophets call people to Tawhid. Islam is not a new religion; however, it is the last link in the revelation-based religious tradition.

There is no doubt that Tawhid constitutes the essence of Islam. However, besides Tawhid, the Quran also calls people to believe in the resurrection and the fact that Muhammad is the last of the prophets. Belief in the other principles of faith can only be a matter if Tawhid exists. Tawhid is the main determinant. In this respect, Tawhid, which comes to mind when Islam is mentioned as a common denominator, is followed by the belief in the Hereafter and the Prophethood. If a person believes in these basic principles set out in the Quran, no matter who he is, no matter where he is, no matter what sect, denomination, and community he belongs to, he is accepted as a Muslim and in the circle of Islam.

The most important source of information regarding the common denominator of Islam is the Quran. Whether a matter is a basis for faith or not is directly determined by Allah. The main framework of knowledge related to these principles of faith has also been determined by the divine revelation. This means that just as a person may decide to become a Muslim by his own free will, he must also take the founding basic knowledge of faith from the Quran. Similarly, the forms of worship are determined directly by the Quran. The Prophet Muhammad has brought neither a new basis of faith nor a new worship.[2]

The basic founding principles of Islam present in the Quran are also the founding principles of reason. When a man uses his mind, he can find the truth. The mind always shows the truth to people. However, the mind has no power of sanction. Knowing the truth does not mean doing or choosing the right. Perhaps that is why man's need for revelation comes into the scene as an existential need. When the truths that can be found through the mind are supported by revelation, a power of sanction is put in place for its realization. The happiness of man depends

[2] For more information on the subject, see: Hüseyin Atay, Kur'an'a Göre İman Esasları, Ank. 1999.

on the effectiveness of reason and revelation together. The basic common denominator of Islam requires that reason and revelation be effective together.

The basic principles of Islam in the field of faith, worship and morality, which are present in the Quran, have clearly been exhibited during the life time of the Prophet Mohammad, through the model He practiced and the cooperation of reason and revelation. There can be no more talk of a new faith or of a new worship. Since the gate of revelation has been closed with Mohammad, all that remains is understanding and living the existing religion. For this reason, when Mohammad was alive, there were only one Muslim community; there was no group, no organization, nothing was centered upon sects, denominations, communities or a specific religious understanding.

At the point of understanding and realization of the basic common denominator of Islam, Muhammad, with his “supreme morality”, has been placed as “an excellent pattern”. The “pattern” that the Quran points out is one that contains “infallibility” only in the point of the revelation being delivered to the people, except that the “human” aspect is clearly known. In this respect, adherence to Sunnah is not to imitate the prophet, but to follow his model. Seeing this pattern requires first knowledge and then understanding. We cannot take the example of a prophet we do not know or understand.

Revelation is the only source of knowledge that is decisive in the knowledge dimension of Islam as the common denominator. The Quranic manuscripts were written down by the companions just after being revealed to the Prophet Muhammad. They, at the same time, memorized the verses told by the Prophet. In this way, the Quran has reached the present day both as a written text and by being transmitted from memory to memory.

The words and acts of Muhammad that have been narrated to us, namely Hadith and Sunnah, are “exemplary” in the realization of the founding principles of the Quran. The Prophet Muhammad has always kept the Quran in the forefront in His life. All the information that have reached us from Muhammad has to be evaluated in the light of the Quran and reason.

During Muhammad's life time, a group of believers accepted him as a prophet, believed that the Quran was the word of Allah, believed in Tawhid and resurrection after death. And it is not possible to say that this community belongs to any sect, community or denomination. Just as the Quran does not mention any sect, congregation or denomination, it is a known fact that such organizations did not exist at that time. If so, the period of companions is a time lived by people who were shaped by Islam as the common denominator. It is a period that contains the pure experiences that guide us and allows us to properly understand the greatness of Muhammad's work. It is possible to find in the example of companions the first

traces of how the common denominator of Islam, the ideal of creating a society dominated by morality and justice, was realized step by step. However, the period of the companions was much idealized later, and the fact that they were also "human" was ignored.

The common denominator of Islam is based on the fact that the man, who has reason and free will, been created from the "land" in the "most beautiful way", is a value in essence. The Almighty has created "man" in the most beautiful way. He called the man as the "caliph." He taught the man all the names. Man is an entity equipped with a number of creative abilities besides reason and free will. Man has a power on matter. The teaching of names also means the ability to produce words and concepts and think with them. This is where the process of becoming human begins. Allah has supported the human mind with his revelation and presented life to man as a test. In this respect, the common denominator of Islam is built on fundamental rights and freedoms. Men and women are created from the same essence. There is only one measure of superiority among people: Taqwa, that is, the consciousness of responsibility based on a high level of knowledge. "O mankind! We created you from a man and a woman (as equal individuals); We have divided nations and tribes for you to meet each other and to help each other. Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you. Indeed, Allah is Knowing and Acquainted."[3]

Islam is the submission of a person to Allah with a high level of knowledge and consciousness, with his own sanity and free will, in accordance with the basic principles of belief set out in the Quran: Tawhid, the hereafter and the prophethood. In other words, Islam means the surrender of man to Allah with the help of the Quran. The most basic founding principle of Islam is Tawhid, which forms the core of the call of all the prophets. Tawhid brings with it the belief in the hereafter and the prophethood. It is only possible for a person to enter into the circle of Islam by believing in these principles with his own free will. A person who enters into the circle of Islam, that is, a believer, tries to fulfill the commands and prohibitions of Allah by his own free will.

Since the gate of revelation has been closed after the death of the Prophet, no one has the right to claim that he has a special knowledge from Allah which is generally valid and whose truth cannot be disputed. The universal principles of Islam as a religion have attained the ultimate form during the Prophet's life time. For this reason, the understanding of religion exhibited in the period of the Prophet has two dimensions, universal and local. The dimension, which is not dependent on time, which is binding in terms of the future and evident especially at the point of faith, worship, morality, and ultimate goals is the universal dimension. The one which is

---

[3] al-Hujurat, 49/13.

not universal concerns the time period in which the Prophet lived. It is not possible for this to be carried into the future as it is, and to be binding in terms of the future. However, the understanding of religion that emerged in the Prophet's life time, as a whole, is a yardstick for determining the direction of later religious formations.

All the religious formations that emerged after the death of the Prophet are forms of understanding of Islam. At this point, what matters is the forms of understanding the religion. Based on the environment they live in and the knowledge they have, people have to try to understand and live Islam in the direction predicted by the Quran. Since all human beings and phenomena are naturally open to all kinds of analysis and criticism, considering the ways of understanding of religion as religion, for whatever reason, means turning tradition into religion and narrowing the field of activity of religion. This would be against the universality of Islam, as it will lead to an understanding of religion based on the past.

It is stated in many parts of the Quran that "those who believe and do good deeds are the dwellers of paradise." The essence of faith here is Tawhid, and the backbone of righteous deeds is "to be straight headed". There is no good without faith and righteousness without honesty.

To explain Islam in the shortest way, we can remember the 13th and 14th verses of al-Ahqaf: **"Indeed, those who have said, 'Our Lord is Allah,' and then remained on a right course - there will be no fear concerning them, nor will they grieve. Those are the companions of Paradise, abiding eternally therein as reward for what they used to do."** We may find similar words in Fussilat as well: **"Indeed, those who have said, 'Our Lord is Allah' and then remained on a right course - the angels will descend upon them, [saying], 'Do not fear and do not grieve but receive good tidings of Paradise, which you were promised.'"**[4] These verses present the core of Islam to us.

As we have tried to express before, the basis of Islam in its belief dimension is Tawhid, that is, the belief that Allah exists and is one. All the prophets invited people to Tawhid. The Almighty has sent revelation as a sign of his mercy and compassion, and the prophets have warned people with this revelation. Revelation confirmed the basic truths that the human mind could easily find, made clear the belief in resurrection after death, and showed people the ways of true happiness and bliss. Islam's faith-related basic/founding principles were formed in this way. And these principles are also principles of reason. For a person to enter into the circle of Islam, it is enough to believe in these basic principles. Therefore, whoever believes in Allah with his own mind and free will, that Muhammad is his servant and messenger and that there is resurrection after death is a Muslim and is in the circle of Islam.

[4] Fussilat, 41/30.

Tawhid enlightens man's world of belief and liberates him. A free man must have a sense of responsibility in order to use his energy efficiently. Tawhid also facilitates the development of a sense of responsibility. Accordingly, the Quran says that "there is not for man except that [good] for which he strives." Whoever does an atom's weight of good and an atom's weight of evil will be recompensed. In order to convert energy into righteous deeds, one must first nurture his thought, learn to think correctly with sound data, and then know what he can do and how. In short, remaining on a right course is the essential condition of being human, of being a principled human. The man who becomes conscious with the contribution of worship places the principle of "remaining on a right course" on the basis of all his thoughts, behaviors and actions and remains on this path.

Remaining on a right course depends on the consistency and harmony between the subconscious and consciousness, consciousness and word and discourse and action. Muslims have to know that the most important matter that Islam wants from us in terms of behaviors to "remain on the right course". Basic Islamic devotions enhance individual awareness and consciousness of one's own existence, making it easier to live "as if you see Allah". When justice, the founding principle of creation, is transformed into a way of life, a culture of high trust is created; it becomes a natural behavior to "remain on the right course" in the individual and social aspects. Let's also note that before Muhammad became a prophet, he was a "confident", straight forward, credible, and trustworthy person. The Quran says that He is the excellent pattern and orders Him to "remain on a right course as you have been commanded."[5] Is it possible not to miss righteousness and remaining on the right course? Seemingly, we've lost this feature in the essence of religion.

3. Sects are Human Formations that Emerged after the Death of the Prophet

The sects that we can call Islamic "schools of thought in the field of belief and deeds" are manifestations of the ways the religion is understood. Political, social, economic, geographical, historical, and similar other reasons have led to gatherings around specific ideas or individuals in terms of understanding the religion. Thus, there have been some differences in this understanding. The fact that these differences started to affect thoughts and behaviors by gaining systematic characteristics over time, and continue to exist by becoming institutionalized and leaving deep traces in social life introduces the phenomenon of "sect" to us. We can briefly describe this as follows: Sects are the human organizations which occur due to the institutionalization of religious differences.[6]

[5] Hud, 11/112.

[6] Hasan Onat, "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", *Osh İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Osh, 2005. Cf. E. Ruhi Fığlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir, 2008, 15-16.

The most important point that draws attention in this definition is that sects are **human** formations. The fact that sects are often perceived as "religion" and that the phrase "non-sectarian" is sometimes used in the sense of "non-religious" is often caused by ignorance. The fact of the matter is that the nature of man's being requires every person to have a unique approach in his/her understanding of religion. Individual different understandings, however, are by no means seen as sectarian. To speak of sects, different styles of understanding must be adopted by a community.

The second important consideration is that differences of understanding should go beyond individual approaches, become the common perspective and leave a mark in social life. This is the institutionalization phase of different understandings. At this point, the differentiation in understanding that has emerged in society becomes visible. In other words, a common mindset forming the thoughts of the people who came together comes to existence and some of its manifestations and effects in social life begin to be seen clearly. The sectarianization of any form of understanding depends on its creation and institutionalization of a distinctive mindset. Institutionalization is a sign that the sect's existence is gaining continuity. Differences that do not have continuity cannot be called sects.

After the death of Muhammad, for various reasons, Muslims began to understand religion differently and to produce different opinions. These differentiations can be taken as the first phase of the process that prepares the formation of denominations. Since every human being is a world in his own right, a unique dimension in the understanding of religion is inevitable. Moreover, this unique dimension can provide enormous wealth in an atmosphere of love, respect, and tolerance. However, the natural desire for organization, politics, economics, social change, in short, some reasons arising from the structure of the human being and the conditions in which he lives, lead the process starting with differentiation towards the institutionalization stage. As a result, thousands of different understandings and sects emerge.

In the history of Islamic thought, the term refers to both political and faith-related formations, as well as fiqh-related and practical ones. Especially in Turkish, the term sect is used to express both fields. In Arabic, the differences in political and religious areas are more often expressed by the word **"party"**. The word *"firqah"*, which derives from the root of "faraqah", which means "to distinguish two things, to reveal that one is different from the other", can be said to be used in a sense "to denigrate and disparage the beliefs that lead to the factionalism and the ideas that lead to the separation of Muslims". The Quran commands in Ali 'Imran, Verse 103, "And hold firmly to the rope of Allah all together and do not become divided" and condemns separation, division, and factionalism.

The history of Islamic sects is a branch of science that studies the political and religious sects, which are mostly defined by the concept of "firqah", and explores the "schools of Islamic thought". The history of Islamic sects is only interested in the fiqh-

related and practical denominations in terms of their faith dimensions that bring a dominant color and unique mentality. To put it by example, the tradition of thought from which Abu Hanifa came, his understanding of Islam and the formation of Hanafism as a sect are investigated by historians of Islamic sects. The fiqh dimension is the subject of the scholars of fiqh.

The sects of jurisprudence have emerged due to differences of opinion in the field of fiqh regarding its name and, more clearly, the differences in jurisprudence that leave a lasting mark on society. However, this does not mean that the sects and their founders do not have views on faith issues. From the example of Hanafism, we more easily explain what we actually mean. Abu Hanifa, one of the greatest scholars of his time, makes a living by trade, and educates students, produces solutions to people's problems on religious issues, and answers their questions. These problems and questions are more about the flow of everyday life. The answers on these issues should address the needs of the community so that its power may even be felt in the future (the present day). His disciples, especially Abu Yusuf and Imam Muhammad, made the views of Abu Hanifa more understandable, and by following his path and tradition and by applying the method he had set out, they established Hanafism as a permanent sect. In this context, we know that from time to time his students oppose some of Abu Hanifa's views, that he asks why and what evidence they are based on, and that he agrees with the views of his students when he finds them reasonable. This makes it clear that neither Abu Hanifa nor his disciples regard his views as the religion itself. It is also important to understand the relationship between religion and fiqh that Imam Al-Shafi'i changed some of his earlier views after going to Egypt.

There was no such sect as Hanafism in Abu Hanifa's life time. Hanafism emerged after his death. These points we are trying to explain show that the sects of jurisprudence are not reactionary, and that the ground upon which the sectarian understanding sits have already been established. A distinctive “procedure” is formed during the development process of the sect. This ensures that the new jurisprudence of the fiqh-related sects is in accordance with the understanding of knowledge it is based on, as well as its basic principles and the methods applied, leads to an accumulation. In short, in fiqh sects, the theoretical framework becomes ready even before the sectarianization process begins.

In the emergence of sects with political and belief dimensions at the forefront, the negativity of politics and the current environment has always been more decisive. First, people put out their reactions in some way, the events increased the build-up of anger, and then the sect's views became systematic, especially in the quest of legitimacy. Kharijites are the best example to this description. After the Battle of Siffin and the appointment of an arbitrator, those who broke away from Ali's force gathered in a place called Harura. The search for reconciliation had failed, they fought against Ali’s force in Nahrawan and a considerable number of them were slaughtered. Later, gradually, the theory of external differentiation in the dimension of belief was formed and opinions became more systematic.

4. Sects Are not the Religion, They cannot be Substituted for Religion

Because sects are manifestations of the way religion is understood, for whatever reason, it is not possible to identify the concepts of sect with the religion itself. First of all, this is impossible according to the science of history; for, there was no sect in Muhammad's life time.

Since the gate of Revelation has been closed with the death of the Prophet, no one has the right to claim receiving special knowledge from Allah which is generally valid and whose truth cannot be disputed. If so, whoever, whatever he says about religion in the name of religion, expresses his own interpretation and understanding in the human aspect. No interpretation of Islam is Islam itself.

The universal principles that constitute the essence of Islam are clearly stated in the Quran. The Prophet understood, explained, and implemented Islam both as an "exemplary" person who conveyed the revelation from Allah to the people and as a "pattern", as it is narrated by the Quran. For this reason, the understanding of religion exhibited in the period of the Prophet has two dimensions, universal and local. The dimension, which is not dependent on time, which is binding in terms of the future and evident especially at the point of faith, worship, morality, and ultimate goals is the universal dimension. The one which is not universal concerns the time period in which the Prophet lived. It is not possible for this to be carried into the future as it is, and to be binding in terms of the future. However, the understanding of religion that emerged in the Prophet's life time, as a whole, is a yardstick for determining the direction of later religious formations.

The the religious formations that emerged after the death of the Prophet are forms of understanding of Islam. The identification of such formations, which are completely human, with Islam would be contrary to both the universality of Islam and the nature of human. At this point, what matters is the forms of understanding the religion. Based on the environment they live in and the knowledge they have, people have to try to understand and live Islam in the direction predicted by the Quran. Since all human beings and phenomena are naturally open to all kinds of analysis and criticism, considering the ways of understanding of religion as religion, for whatever reason, means turning tradition into religion and narrowing the field of activity of religion. This would be against the universality of Islam, as it will lead to an understanding of religion based on the past.

On the other hand, as the identification of a sect with the religion itself would mean converting denominations into religions, it would lead to the closure of differences of understanding, new pursuits and new thoughts, which are the products of human effort. Every sect naturally has its rights and wrongs. Accordingly, sects are dynamic formations, although people don't want to see; as long as they survive, they become rebuilt in every time frame. In this process, some mistakes can become permanent if they are perceived as religion. Dynamism is provided by jurisprudence in the fiqh-related sects, and *mujtahids* sometimes do not hesitate to change their

jurisprudence. In faith-related sects, when comments about faith are perceived as religion, it is forgotten that it is only interpretation, and if it is wrong, it can last for generations.

Furthermore, the fact that Muslims easily declare one another infidel because of sectarian differences also stems from the perception that religion and sect are identical. A person who thinks that only his own sect is Islam can easily push those who do not think like him out of the Islamic circle.

5. To be a Muslim, one doesn't need to be affiliated to any sect, community or denomination.

The people who embraced Islam in Muhammad's life time developed an understanding of religion directly based on the Quran and the pattern exhibited by the Prophet Muhammad. Thus a tradition was built that later generations would find themselves in. Everyone born of a Muslim parent is born into this tradition and has the opportunity to learn and experience a lot of things about Islam even without being aware of them. In the historical stream, some new traditions have formed within or on the edge of this tradition. The formations that we call sects have continued to exist by leaving a mark in social life with their mentality, knowledge, and institutional structures. It seems that despite everything, whether we are a party or against this tradition, such institutions will always exist. The important point here is to know which tradition we come from and which tradition cannot be identified with Islam in any way.

To be a Muslim, there can be no obligation to be connected to any sect, community or denomination. Above all, faith is individual. No matter what sect/community we are in, no matter what tradition we come from, we decide with our own free will whether or not and how and why to believe. In the words of the Quran, "whoever so wills may believe and whoever so wills may deny." There is no belonging to a community among the basic principles of faith mentioned in the Quran. It is also necessary to state that there is nothing as believing in Islam as a community. We cannot believe collectively as a community, nor can we trust collectively in a set of principles to believe in. The fact that faith is individual requires firm and reliable knowledge of what is to be believed, and then "affirmation", which is to be realized by free will. Man can only believe in what he knows; there is no faith without knowledge. Such that even when we think we believe without knowledge, knowledge comes into the scene even if at the lowest level.

Being adherent to any sect, community or denomination has nothing to do with religion itself, nor does leaving or abandoning it have. A person who, though without intention, finds himself in any community should be able to leave without hesitation if he does not like the beliefs, attitudes and behaviors of that community.

The groups that try to prevent their followers from leaving makes clear that their views are not actually sound. Devoid of mental foundations, forms of belief attempt to maintain their existence by neutralizing the mind.

Being affiliated with any sect, community or denomination does not mean being better Muslims, nor being independent is a lack. From Islam's point of view, faith and responsibility are individual; whoever deserves it goes to heaven. Being adherent to a group never means being heralded with the heaven.

If a Muslim is able to reach the level of *ijtihad*, understand the Quran and the accumulation of Muslims and thus make judgments, and can produce permanent solutions to new problems, he does not have to follow any sect in the field of fiqh. However, it is worth remembering that it is not easy to get rid of the whole circle of influence of the tradition that the man comes from. Even those who think that sects tear Muslims apart have to remember that their understanding of religion is influenced by the tradition they are exposed to.

6. The 73-Sects Hadith and the Matter of "Four True Sects"

In some narratives attributed to the Prophet, it is stated that the Jews will be 71, the Christians will be 72 and the Muslims will be 73 different groups. The hadith that mentions this fact is called "73-Sects Hadith". The version of this hadith as narrated by Ibn Majah is as follows: "The Jews split into seventy-one sects, one of which will be in Paradise and seventy in Hell. The Christians split into seventy-two sects, seventy-one of which will be in Hell and one in Paradise. I swear by the One Whose Hand is the soul of Muhammad, my nation will split into seventy-three sects, one of which will be in Paradise and seventy-two in Hell. It was said: "O Messenger of Allah, who are they?" He said: "The main body."[7] Tirmidhi, on the other hand, mentions this one sect as: "What I am upon and my Companions."[8]

It is of course debatable whether this hadith is true or not. Indeed, there are those who say that it is fabricated, just as there are those who say that it is true.[9] What concerns us here is the importance of this hadith in terms of the history of Islamic sects. Almost every emerging denomination, every sect, sub-branches of the sect and every congregation claims to be the "group of salvation" based on this hadith, and those who author work in this area have tended to keep the number of sects as 73 most of the time.[10] The only acceptable aspect of the hadith is seen only if

[7] Ibn Majah, *Sunan*, ed.: Muhammad Fuad Abdul Baqi, Beirut 1975, V. II, p. 1322.

[8] Tirmidhi, *Jami*, ed.: K. Yusuf al-Hut, Beirut 1987, V. V, p. 26.

[9] See. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996; Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife*, Year 3, Issue 3, Winter 2005, 25-45.

[10] For an analysis in terms of the History of Sects, see. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", Uludağ Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Vol.: 14, Issue: 2, 2005, 147-160.

it is understood as a warning to Muslims. The narratives stating that 73 sects will go to hell are indeed against both to the Quran's call for unity and to the fact that only the deserving individual will go to heaven or hell. It is also contrary to the statements of the prophet who likened Muslims to the organs of a body or the tines of a comb. Moreover, considering that the Prophet has no knowledge of “the unseen” outside of the Quran, we can say that at least the part of this hadith about those who will go to heaven or hell was made up later. Indeed, early scholars have pointed out that narrations about the apocalypse and the future, especially the news about “fitan”, may have been fabricated.

Beyond the matter regarding whether it is true or not, the 73-sects hadith contradicts with the truth that “faith” and “responsibility” is only individual according to the Quran. In Islam, there can be no collective belief in the principles of faith, nor belief in a specific community. Every man believes or does not believe of his own free will. While the Quran points out that “There shall be no compulsion in [acceptance of] the religion” (2/256), it also states that no one can suffer another's sin. There is no guarantee of going to heaven with a specific group, sect, group, community or sect, nor is it possible to say that people are going to hell in communities. Whoever does an atom's weight of good and an atom's weight of evil will be recompensed.

On the other hand, a classification of the right and wrong sects can only have a meaning in determining sects whose basic principles are clearly contrary to the Quran. However, since sects are human-made, every sect, regardless of its name, may have true, Quranic views and opinions, and may have views and ideas that are completely contrary to Islam. There may be people who choose the category of “infidels” among the members of the so-called true sects, and there may be people who are able to become “a human being as Allah wills” among groups considered as “evil”.

What is meant by the phrase “four true sects” is the four schools of fiqh alive. These are Hanafism, Malikism, Shafiism and Hanbalism. However, hundreds of schools of fiqh and hundreds of sects have emerged among Muslims. But few of them have had the chance to react to the present day. Limiting the number of true sects to these four would mean ignoring hundreds of others that have emerged throughout the history of Islam.

We can see that the formation processes of the sects mentioned in the expression “the four true sects” are a period of about one hundred years between the second half of the second hijri century and the first half of the third hijri century. Hundreds of schools of fiqh have emerged in this time period and later. We know that a significant number of them have no supporters left in a short time. Some of them shaped the religious understanding of Muslims for a long time, then melted into

different sects. We can cite Awza'ism as an example. Awza'ism is a sect that has been decisive in shaping the religious understanding of Andalusian Muslims. In Andalusia, another school of fiqh called al-Zahiriyyah also emerged around Ibn Hazm's views.

The “four true sects” have historically been a politically prominent concept, with the aim of narrowing the field of Shiite thought and strengthening the Sunni base after the collapse of the Fatimid Caliphate in 567/1171. Eventually, only the belief of the individuals, not the denominations, may be right or evil. And it is no one's business to judge that. It is against Islam and reason to justify and condemn people over their sectarian affiliations.

As we have stated before, the religion of Islam is based on individual salvation. Every person who believes in the basic principles of Islam set out in the Quran, no matter what sect he adheres to, is in the circle of Islam. A Muslim is a member of the “true sect”, regardless of its name. More clearly, a person who sincerely believes in the basic principles of faith set out in the Quran is on “as-Sirat al-mustaqim”, as the Quran says, that is, he is on a straight path, the path those whom Allah has bestowed his favor upon. Since the term sect refers to the way to go, can one think of a sect that would be more “right” than that?

Conclusion and Remarks

When Muhammad passed away, with the most optimistic estimate, there were around 16000 people living in Medina. The population of Muslims living on Earth today is above 1.600.000. The founding principles of the Quran, which met mankind in the Cave of Hira with the command “Read!” and Islam, which began to be institutionalized around the “pattern” of Muhammad, formed the core of a civilization and culture by meeting with different cultures and values system in different geographies, and also responded to people's need for “religion”. One of the most important issues that we should be aware of in this context is the fact that the “religion” in its core and its institutionalized states, the former of which being subject to change and transformation by weaving with tradition, culture, and different values, are not identical. There is clearly only one Islam, but a great number of Muslims, form of understanding of Islam have emerged in the historical process, and will emerge thereafter. The most obvious evidence of this finding is the “human” formations that emerged under the name of sect, community and denomination, which in no way can be identified with Islam. The reason we are talking about “Islam” in its core and various forms of understanding regarding it is that certain institutional structures of religious quality attempt to establish themselves in place of religion or that some people identify their own sects, communities, and denominations with Islam.

The presence of all kinds of sects and similar religious formations is not a matter of debate. Even the claims that they do not have a place in Islam and the efforts to fight against them would not change this reality. However, the problem is not the existence of sects and similar organizations; it is their identification with Islam. The identification of such organizations with the religion itself must be largely related to the consciousness of the common denominator of Islam, which has no impact today. The fact that "the understanding of process" has not had the opportunity for healthy development in the Islamic world also seems to have hindered the proper understanding and evaluation of the processes of change and transformation. No sect, which is only a form of the understanding of Islam, has reached the later generations as it was born, nor can any form of understanding resist change. The views and opinions of every denomination of any time period can be right or wrong. In this respect, it is not meaningful for Islam to say that a sect is "right" or "wrong". Sectarian affiliations can neither guarantee a man's faith nor require his being considered un-Islamic.

What has happened in the Islamic world, especially in the last two centuries, has led Muslims into a serious existential crisis. This crisis is turning into a conflict over ethnic and religious affiliations. It is not wrong to say that the search for identity lies at the heart of what is happening today in the Arab world. The colonial environment that has marked the last two centuries has led to the reduction of Islam to a kind of liberation ideology and the reading of religion not over meaning and freedom but political sovereignty. A significant number of Muslims think that political sovereignty is everything and that religion and politics cannot be separated from each other. Politics is inherently discriminant. When the language of religion was integrated with the discriminant language of politics, Muslims began to move away from the common denominator of Islam. Thus, religion, which should be unifying in its essence, has become a door to legitimacy for some separatist positions. In this process, perhaps for the first time in the history of Muslims, the negativity experienced began to be read through Shi'ism, or Sunnism, and to be blessed and legitimized in the name of blood, Sunnism, or Shi'ism. Open or secret sectarian controversies and conflicts over religious affiliations continue in various geographies. Unfortunately, the worst part is that the problem is indeed a problem of freedom, that ignorance and hammock prevent self-criticism, and that the solution lies primarily in the consciousness of individuals and the true knowledge to think freely about religion. Muslims' view of Islam is largely akin to the famous definition of a visually impaired of an elephant. It is forgotten that religious formations like sects, congregations, denominations and etc. appeared after the death of the Prophet, and these are substituted for religion.

On the other hand, although some of the problems in the geography where Muslims live are related to "religion" in some way, the neglect of "human" in the focus of the process, the consumerism embraced a way of life and the internalization of oppression make it easier to legitimize all kinds of problems and

distortions abusing the “religion”. In this context, it is a necessity to raise serious awareness on two issues: First, what is religion or what is not, and second, whether or not to be a Muslim at the ultimate stage is a decision that an individual will make with his/her own mind and free will. No one has the right and authority to determine whether a person is a Muslim or not. Allah has never given anyone, including the Prophet Muhammad, a duty to convert another to Islam. Muslims strongly need “critical thinking” that will be effective in all areas of life. Otherwise, we will lose our religion, Islam, while trying to religionize matters.

These words do not mean that Muslims do not have problems in other areas, such as economy and education. It is always possible to overcome these and similar other problems. But without the awareness of freedom and justice, no problem can be permanently resolved. When religion is at the center of conflict and dissociation, the mind and the will that are necessary to solve the problems lose their power. On the downside, the possibility of realizing that the wrongs that have been done are wrong has disappeared. In the Islamic world, religion, unfortunately, acts only as a legitimizer; as a result, problems that can be easily overcome turn into gangrene, and some power elites maintain their existence by feeding on problems. The interpretation of power struggles and conflicts of interest through sects both facilitates the work of those who feed on problems and also provides the legitimization of attitudes, thoughts and actions contrary to reason and revelation. It is possible to prevent both sectarian conflict and religious abuse. For this reason, first of all, it is necessary to know that faith and responsibility are individual. Thus, it will be understood that it is not appropriate for Islam to convict anyone on the basis of their belonging to the sect. In our opinion, it is difficult to avoid a conflict that will affect the whole Islamic world without understanding Islam through freedom and developing a healthy individual consciousness. Awareness of Islam as the common denominator may provide insight about the fact that marginalization due to religious affiliations can never be seen as legitimate. Regarding something wrong as legitimate is more dangerous than doing the wrong itself.

In order for the consciousness of Islam as the common denominator to be effective, to be able to understand the sectarian conflict that the Islamic world is being dragged into, and to develop proper solutions, the following significant measures can be taken into consideration:

1. Whatever category they are considered in, religious sects are human organizations that emerged after the death of the Prophet and were instrumental in shaping the religious understanding of Muslims. The institutionalization of different Islamic understandings has created sects. Opposing sects does not diminish their power of influence, but complicates the problem further. It is necessary to see them as a sociological reality, a fact, and to avoid opposing them. There was no sect, community, or denomination in Muhammad's life time. Such human organizations cannot be identified with religion. Sects are human but the religion is divine. Every sect naturally has its rights and wrongs. Each

denomination has changed and transformed and reached later generations. Trying to understand sects through the consciousness of the common denominator of Islam means understanding different religious understandings put forward by Muslims.

2. When the consciousness of the common denominator of Islam dissolves, it becomes easier for sects and similar organizations to put themselves in the place of religion. Every religious formation falls under the illusion that it represents Islam itself. As a result, society begins to divide into sectarian groups. People who believe in the same religion, when it comes to sectarian beliefs, transfer the inclusive nature of the religion to the sect they adhere to and read and evaluate the adherence to the religion through sects. More clearly, traditions in general, and sects and similar formations in particular, begin to be sanctified.

3. The issue of political sovereignty was the primary determinant in the formation process of the sects and their continued existence. Sovereign powers want to legitimize their actions in order to continue their activities. In this process, the legitimizing dimension of religion can be used more effectively through sects. In the same way, the opposing forces looking for an opportunity to dominate, look for the support of the sects in order to be heard better, to erode the authority and to open the way to political power. The support that religion does not want to give, can be obtained more easily through sects. Positions contrary to common sense about legitimacy in individual conflicts of interest can easily be rendered invisible within thought patterns related to any denomination.

4. The structures of sects, communities, and denominations can allow some individual and social demands that Islam does not approve of to gain some kind of legitimacy-albeit fake - by settling into tradition. For example, Islam does not allow a goal to be achieved by forbidden means, no matter how high it is.

5. Almost every sect, denomination, and congregation claims that it is the “only party that has achieved salvation”. However, in fact, they are nothing but human organizations. Not only does it exacerbate the othering of those who do not think the same way, but it also encourages people not to hesitate to kill each other because of their sectarian differences.
In addition, since people learn about religious sects, it is hardly noticed that sects are human formations. Sects and other religious formations facilitate the legitimization of separatist opinions.

6. The dissolution of the consciousness of the common denominator of Islam has made it easier for sects to be identified with religion. As a result, the consciousness of Islam as a common denominator has been neutralized, and made it difficult for Muslims to comprehend the differences in their knowledge about religion and the veins of critical thinking have started to clog up.

7. To prevent the legitimization of takfir is directly related to the development of Islamic common denominator consciousness. No one who says “I

am a Muslim" can be considered otherwise. And sectarian differences can never be the reason.

8. We believe that the concept of "four true sects" causes the consciousness of Islam as a common denominator to lose its meaning. This understanding reduces Islam to Hanafism, Malikism, Shafiism and Hanbalism. Islam cannot be under a monopoly of a sect, nor will it allow any sect to be identified with Islam. There may be people far from the "truth" even in groups regarded the most "righteous"; while, there can be people highly close to it though being adherent to denominations that are categorized out of the "four true sects." It is worth remembering that faith and responsibility are individual.

9. The consciousness of Islam as a common denominator can also shed light on the understanding of where some religious formations and mentalities, which has not been institutionalized, stand in terms of Islam. When we read the past correctly and properly, we can more easily identify that many of the formations that claim to bring "innovation" are fed from the past. None of the formations that break loose from the integrity of Islam and institutionalize the views that are contrary to it have been able to live for long terms. The roots of a significant part of the problems that afflict us today lay in the past. The mindsets and movements such as "Salafism", which are the focus of discussions, often feed on the past, but they do not produce permanent solutions to the current problems. On the contrary, they prevent the understanding of the universality of Islam. Islam is a religion based on life and peace.

10. If the consciousness that accepts Islam as a common denominator is developed, people may see that understanding the different sects is a responsibility that comes with being a Muslim, and sects can be understood as a wealth.

There have been hundreds of sectarian conflicts in the history of Muslims over fourteen centuries. These conflicts were not only between Shiites and Sunnis, but also between Hanafis and Shafiis. However, they have always remained local; the suffering has not tarnished the future of Muslims by turning into chosen trauma. Today, the Islamic world faces the risk of a sectarian conflict that could easily spread through the domino effect. In Syria, Iraq, Bahrain, Pakistan, India, and Afghanistan, sectarian conflict is de facto ongoing. Hundreds of people are brutally murdered just because they are of different denominations. When blood is spilled in the name of a group, real blood feuds begin. The blood thickens the wall between adversaries and feeds the hatred and anger. At a later stage, it causes suffering to turn into chosen trauma.

Moreover, it is important to remember that those who are unable to produce meaning and value by using the creative abilities bestowed by Almighty Allah will find it very difficult to comprehend that Islam is a religion based on life and peace and that accepts justice as the founding principle, and that such people will see themselves and others as "objects" under the influence of oppression. The high

universal values of Islam are needed not only by Muslims, but by all humanity. Islam asks people to be aware of their own existence, to use reason effectively and to produce value by converting their energy into righteous deeds. Those who cannot participate in the universal creation process with “righteous deeds” will only burn, destroy, and kill.

Islam is a religion based on life and peace, which places science and world reconstruction on Muslims as a responsibility. In the processes we have been passing through, Muslims have been excluded from both knowledge and value production. They almost do not hesitate to use all their energy and scarce resources to consume each other. In fact, the high universal values of Islam are needed not only by Muslims, but by all humanity. In this context, being a Muslim requires being aware of this heavy responsibility. If we are to claim a new civilization, we have to see there is no other way out but to possess the power of science and produce value on a universal scale. As long as the blood of innocent people continues to be spilled, what is spoken in the name of religion, what is written and what is done will not be meaningless. For this reason, the mechanism of takfir, which legitimizes the bloodshed, needs to be eliminated as soon as possible. And this would not be possible without an awareness of Islam as a common denominator. For a new civilization, a new understanding of science, a new technology is needed; this cannot be possible without getting rid of the hypothec of the history and understanding the past properly and without seeing the achievements of humanity. Individually and socially, there is a need for an understanding for the sake of Muslims and their futures that accepts “human” as a value. This understanding should also contain the awareness that religion itself is only for mankind and to serve a decent life to him. The first step of this is to develop a consciousness of Islam as a common denominator and to be aware of our own existence; to know that we can be Muslim as we know and that we can be valuable as we produce values. Islam is not a monopoly of anyone or any group; Allah has not given anyone a duty to convert people to Islam. No one has the right or authority to determine how someone else will become a Muslim. In order for a person to become a Muslim, it is sufficient to believe in the basic principles of faith (Tawhid, the Hereafter, and Prophethood) as set out in the Quran.

References Used and Recommended for Further Reading:

- Hüseyin Atay, Kur’an’a Göre İman Esasları, Ank. 1999.
- Ebu Hanife, *el-Alim ve’l-Müteallim, İmamı Azam’ın Beş Eseri*, Hz. Mustafa Öz, İst. 2016.
- Fazlur Rahman Malik, *Islam,* Trans. M. Aydın, M. Dağ, Ankara Okulu, 2008.
- Fığlalı, E. Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir, 2008.

- Gömbeyaz, Kadir, "*73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi*", Uludağ Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Vol.: 14, Issue: 2, 2005, 147-160.
- Ibn Majah, *Sunan*, ed.: Muhammad Fuad Abdul Baqi, Beirut 1975.
- Keleş, Ahmet, "*73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*", *Marife*, Year 3, Issue 3, Winter 2005, 25-45.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri,* Ank. 2010.
- Abu Mansur al-Maturidi, Kitab al-Tawḥeed, Trans. Bekir Topaloğlu, İst. 2002.
- Onat, Hasan, Hasan Onat, "*Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri*", *Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Osh, 2005.
- Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez, ed. *İslam Mezhepleri Tarihi el Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ank. 2016.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, Endülüs Yayınları, İst. 2016.
- Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996.
- Tirmidhi, *Jami*, ed.: K. Yusuf al-Hut, Beirut 1987.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri,* Trans. E. Ruhi Fığlalı, 1981.

القاسم المشترك الإسلامي وحقيقة المذاهب *

أ.د. حسن أونات

جامعة أنقرة – كلية الإلـهيات: onat@divinity.ankara.edu.tr

الخلاصة:

إن الأحداث التي جرت والتي تجري في العالم الإسلامي، سواء خلال المراحل التاريخية أم في أيامنا هذه، تكشف أهمية ظاهرة المذهب. إن المذاهب عبارة عن تشكيلات بشرية ظهرت كلها بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام. وكما أن إنكار المذاهب أو تجاهلها تماماً يُعد هروباً من الحقيقة، فكذلك مزجها ومماثلتها بالدين وجعلها جزءاً لا يتجزأ منه يُعد خطأً كبيراً. إن أحد أهم طرق فهم المشكلات القائمة على الساحة الدينية في عالمنا اليوم وإيجاد الحلول الناجعة لها يتمثل في الفهم الصحيح لحقيقة المذهب. لذلك يتوجب علينا إدراك أن المذاهب التي ظهرت خلال المراحل التاريخية ما هي إلا تشكيلات بشرية، (من الضروري إدراك أن المذاهب هي تكوينات بشرية ظهرت خلال المراحل التاريخية) وتناول المسألة وبيانها في إطار المبادئ التأسيسية التي وضعها القرآن.

الكلمات المفتاحية: القاسم المشترك، المذهب، الفرقة، الدين، التوحيد، التكفير

İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği

ÖZET

Gerek tarihi süreçte gerekse içerisinde bulunduğumuz şu günlerde İslam aleminde meydana gelen hadiseler, mezhep olgusunun önemini ortaya koymaktadır. Mezheplerin tamamı Hz. Peygamberin vefatından sonra ortaya çıkmış beşeri oluşumlardır. Mezheplerin varlığını inkar etmek veya hiç yokmuş gibi davranmak gerçeklerden kaçınmak olacağı gibi, onları din ile bütünleştirmek de büyük bir yanılgı olacaktır. Günümüz dünyasında din alanında yaşanan problemleri anlama ve bu meselelere çözüm üretebilmenin en önemli yollarından biri mezhep gerçeğini doğru anlamaktan geçmektedir. Bunun için Mezheplerin tarihi süreçte ortaya çıkan beşeri oluşumlar olduğunun farkına varmak, Kur'an'ın ortaya koyduğu kurucu ilkeler çerçevesinde konuyu anlamlandırmak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortak Payda, Mezhep, Fırka, Din, Tevhid, Tekfir

Commonality of Islam And the Truth of Sects

* وهذه هي الترجمة العربية للدراسة بعنوان "İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği" التي نشرت في العدد الخامس من مجلة الإلهيات الأكاديمية. (حسن أونات، القاسم المشترك الإسلامي وحقيقة المذاهب، الإلهيات الأكاديمية، ٢٠١٧، العدد: ٥، ص ١١-٣٦). من الواجب أن يستند في الإقتباس إلى المقالة التركية.

Abstract

The importance of the sects emerges when considered history and contemporary events on the Muslim world. All of the sects are the organizations established after the death of the prophet Mohammed. Ignoring the sects or shutting our eyes to it can be considered as escaping from reality but at the same time considering sects as the essence of religion will result us to a problem. Understanding the problems on the field of religion in our age and offering solutions for them are strictly related with analyzing the fact of sects truly. For that reason, it is necessary to realize that the sects are social facts and the Quran is the only milestone to explain it.

Keywords: Commonality, Sect, Religion, Tawheed, Takfeer

المدخل:

إن الإسلام قبل كل شيء يُعد اسماً لأحد الأديان، وهو يرسم أو يشكّل اليوم عالم (الاعتقاد/ العقيدة/ الإيمان) لدى ما يزيد عن مليار وستمئة مليون إنسان، ويحدد أساس نظرتهم إلى العالم. فعندما يّذكر الإسلام يتبادر إلى الذهن نظام عقدي وما يتعلق به من عبادات وأخلاق، إضافة إلى الثقافة والحضارة التي ينتجها هذا الدين ونظرته للعالم. إن هذه التراكمات والمجموعات الغنية من المفاهيم المستقلة عن بعضها من جهة والمتصلة ببعضها من جهة أخرى التي أضيفت إلى مضمون الدين قد أرخت مزيداً من ظلال الإبهام على «الدين» المبهم في الأصل، والذي لم يجر اتفاق على تعريفه. وربما لهذا السبب عجز المسلمون عن تكوين «إجماع» بشأن ماهية «الإسلام». فامتلاك كل مسلم لمفهوم إسلامي خاص به من مقتضيات كينونة/ بنية الوجود لدى الإنسان يجب عدُّه حالة طبيعية. بيد أن المفاهيم المختلفة تكتسب مع مرور الزمن بعداً اجتماعياً، وحتى إنها تتحول إلى حالة مؤسسية. ومن ثم تتكون المذاهب والجماعات والطرق التي تدّعي تمثيل الإسلام، وتضعف الروابط الطبيعية مع مبادئ الإسلام الأساسية، وربما يصل الأمر إلى تقدم هذا النوع من التشكلات والكيانات على الدين ذاته. فالمفاهيم المختلفة التي يجب أن تكون في الأصل مصدر غنى وثراء تعيق ظهور الشمولية/ الوحدة الإسلامية. ولتتحول اختلافات الرأي والفكر إلى غنى يجب أن يكون هناك على الأقل «معرفة بالقاسم المشترك الإسلامي ووعيٌ به». وبسبب فقدان هذا الوعي اليوم اختزلت وحصرت وظائف الدين الأساسية أو مهامه، مثل «تحقيق الوحدة» و«الاجتماع» و«إضفاء الروحانيات على الماديات» و«التعاضد» في الكيانات البشرية/ السسيولوجية مثل: المذاهب، والجماعات، والطرق التي حلت محلّ الدين، ومن ثم بدأ الدين يتحول إلى أداة للتفرقة بدل الاتحاد، وبدأت جملة من الكيانات والتيارات ذات التوجه الانفصالي والانقسامي بتحقيق المشروعية لنفسها عبر الدين.

ومن ناحية أخرى فإن الكيانات مثل: المذاهب والجماعات والطرق، التي تتشكل كنتيجة طبيعية لحقيقة كون الإنسان كائناً اجتماعياً، اتجهت نحو تصور حصري وفوقي متمثل بفكرة: "الفرقة الناجية" فحصرت

الأفضلية والنجاة بالمجموعات التابعة لها فقط دون غيرها، وأقصت ونبذت كل المسلمين الآخرين. وهذه الحالة سهّلت الطريق أمام المسلمين لتكفير بعضهم بعضاً باسم الجماعات والطوائف والمذاهب والطرق. وصار التكفير وسيلة لشرعنة إراقة الدماء، وحتى ارتكاب المجازر وجرائم قتل الأبرياء الجماعية التي يشهدها العالم الإسلامي بأسره. إن أول عمل يفكر الإنسان بفعله، ويجب فعله اليوم باسم الإسلام، هو وقف نزيف الدماء بأي شكل من الأشكال. إن دماء الناس وخاصة الأبرياء منهم سوف تتحول إلى مستنقعات عميقة تغرق فيها الإنسانية، فضلاً عن أنها لطخة سوداء على جبين البشرية بأجمعها. يقوم المسلمون اليوم، وباستخدام أسلحة ليست من صنعهم، بقتل بعضهم بعضاً، وفوق ذلك فإن كلاً من القاتل والمقتول يصرخ بأعلى صوته: «الله أكبر». ولا أحد منهم يبالي أبداً بحقيقة ﴿أَنَّهُۥ مَن قَتَلَ نَفْسًۢا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِى ٱلْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ ٱلنَّاسَ جَمِيعًا﴾ [المائدة: ٣٢]. وعلى ذلك فإن أول عمل يجب القيام به هو وضع حد لمسألة شرعنة إراقة الدماء. ومن الصعوبة بمكان تصور تحقيق مثل هذا الأمر دون تكوين وعي بشأن القاسم المشترك الإسلامي.

يُعد تفعيل آلة التكفير وتشغيلها دون أخلاق أحد أسباب تراجع المقاربة والفكر النقدي بين المسلمين وعدم تطويرهما. إن من شأن تفعيل آلية التكفير بأثر رجعي الحيلولة دون فهم الماضي فهماً صحيحاً؛ وإن الخوف من التكفير والرعب الذي يبثه في داخل الإنسان لا يعقّد عملية تحري الخطأ والصواب فحسب، وإنما يصعب على الإنسان حتى تنفس الصعداء. مع أن القرآن الكريم يحث الإنسان على التعامل مع أي مسألة بالمعرفة والعلم والأدلة والوثائق، وعدم السير خلف المجهول(١)، ويطلب منه الانفتاح على التعلم وتحصيل المعارف، والاستماع إلى كل قول، وفهمه واستيعابه، واتباع أحسنه(٢). فالإيمان الذي يريده القرآن هو الإيمان المؤسس على العلم والمعرفة؛ فيصبح الإنسان مؤمناً؛ لأن العلوم المتعلقة بالإيمان قد استقرت في عقله. فالإيمان ليس عبارة عن اعتناق واتباع لجملة من المعتقدات والأفكار اعتناقاً أعمى. وإنما يتحقق الإيمان بالعقل والإرادة الحرة. إن وضع حد لقضية التكفير يتطلب منا معرفة جملة من الأمور والإقرار بها وهي أن الإيمان إنما هو أمر منحصر بين الإنسان وربه، ولا يحق لأحد محاكمة إيمان الآخرين ومراقبته، وإن الإسلام لم يمنح أحداً صلاحية أو مهمة أسلمة غيره. فالإيمان مسألة فردية شخصية؛ فـ﴿لَآ إِكْرَاهَ فِى ٱلدِّينِ﴾ [البقرة: ٢٥٦]، فمن شاء فليؤمن، ومن شاء فليكفر...

أعتقد أننا إذا ما استطعنا أن نفهم وندرك بشكل صحيح أن مبدأ الإسلام الأساسي هو التوحيد، وأن الإيمان إنما هو مسألة فردية شخصية فإننا نكون قد نجحنا ولو بنسبة قليلة في وضع حد لتطبيق آلية التكفير بشكل كيفي، وسددنا الباب أمام استسهال الناس قتل بعضهم بعضاً باسم الدين. إن إغفال المكانة المحورية للتوحيد الذي يشكل جوهر دعوة الأنبياء جميعاً يؤدي إلى إضفاء القداسة والصبغة الدينية على كل شيء تقريباً،

(١) سورة الإسراء: الآية، ٣٦.

(٢) سورة الزمر: الآية، ١٨.

وخاصة التقاليد والأعراف والتراث. ويتم اليوم إعادة إحياء قضية العلاقة بين الإيمان والعمل التي ظهرت في العصور المبكرة للإسلام ونالت نصيباً وافراً وكافياً من النقاشات والحوارات والتفسيرات المختلفة، تتم إعادة إحيائها بشكل يغذي التكفير فحسب بغض النظر عن التفسيرات والنقاشات التي حدثت حولها في الماضي.

إن الصراعات السياسية التي انزلق إليها المسلمون بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام قد ولّدت في ظروف ذلك الزمن نقاشات ومناظرات بشأن العلاقة بين كبائر الذنوب والإيمان والعمل. وبفضل هذه المناظرات والحوارات فقد وجدت الفرق والمذاهب مثل الخوارج والمرجئة والمعتزلة في هذه الفترة الفرصةَ المناسبة لتنظيم وتنسيق أفكارها وآرائها ومناهجها. وإذا ما استطعنا تناول هذه النقاشات والمناظرات والأفكار والآراء التي ظهرت في هذه الفترة وفهمها بحيادية ودون مواقف وأحكام مسبقة فيمكننا استخراج جملة من الدروس التي تحقق لنا فوائد جمة في وقتنا الحاضر. إلا أن تقديس الماضي يتيح الأدوات المطلوبة لمن يريد إقصاء كل من لا يشبهه في الرأي والفكر تحت مسميات متنوعة؛ مثل: الطائفة والمذهب والجماعة والطريقة. مع أنه كانت هناك إمكانية أن ترشدنا هذه المناظرات والنقاشات والتجارب التي ظهرت في أن العمل والتطبيق شيء والإيمان والاعتقاد شيء آخر مختلف. وكانت هناك إمكانية فهم أفضل لتقرير أبي حنيفة عندما قال: «الشخص يصلي لأنه مؤمن؛ وليس مؤمن لأنه يصلي». فأداء الشخص الصلاة وعدم أدائه لها مسألة شخصية خاصة به. فليس في القرآن الكريم أي جزاء دنيوي بحق تاركي الصلاة. ولم يكلف الله تعالى أحداً بمهمة مراقبة صلاة الناس والتفتيش عنها. وعلى ذلك فإذا لم تتم تنمية الوعي بالقاسم المشترك للإسلام فإن بعض الناس قد ينسون أنفسهم ويقدمون على أفعال وتصرفات تتجاوز مهمتهم وتكاليفهم المطلوبة منهم، وذلك مثل: محاولة أسلمة الآخرين أو الادعاء بتمثيل الإسلام وحصره بأنفسهم. وقد يذهبون إلى ما هو أبعد وأسوأ من ذلك؛ مثل: استخدام السياسة كأداة لأسلمة الناس وتحويل الدين نفسه إلى نوع من الأيديولوجية السياسية...

حقيقة الأمر أن أحد أهم الأسباب التي تقف وراء انتشار مظاهر العنف في العالم الإسلامي وتحولها إلى سمة بارزة له هو الصراع على السلطة والحكم. وهذا الأمر ظاهر يمكن أن يراه أي مراقب. وإن آلية التكفير تعمل كجهاز مشرعن للموت والقتل في هذه الحرب التي تدور رحاها وفق قاعدة «البقاء للأقوى». ونعتقد أن المشكلة متعلقة بدرجة كبيرة بالاستيلاء على مقاليد الحكم والسياسة في الدولة، أي القوة السياسية والسلطة، وللاضطهاد تأثير كبير في ذلك. لا شك أن السياسة أحد طرق الحل، وحتى يمكن القول إنها أكثر طرق الحل فعالية وتأثيراً. إلا أن السياسة ليست طريق الحل الوحيد. ويمكننا القول إنه في العالم الإسلامي اليوم وفي جميع أنحائه تقريباً يُنظر إلى السياسة على أنها طريق الحل الوحيد لتغيير المجتمع وتوجيهه. وفي هذا السياق يمكن إدراك حقيقة قررها الإسلام؛ وهي كون المسائل السياسية من مهمة الإنسان، إن إدراك ذلك المفهوم سيسهل الخروج من دوامة العنف لكونه سيضع حداً لشرعنة العنف السياسي. وإذا ما تمت إعادة تكوين الوعي بالقاسم المشترك للإسلام فسوف يُفهم وبشكل أفضل ضرورة أن يكون «دين الدولة العدالة»، ومن ثم سوف يركز

المسلمون طاقاتهم وإمكاناتهم ومواردهم في مسائل أكثر إنتاجية وإيجابية بدل تبديدها في الصراعات البينية، وسوف يسعون حثيثاً نحو «العمل الصالح» وفق التعبير القرآني، وليكونوا فاعلين ومؤثرين في العالم لا منفعلين ومتأثرين. ولذلك فإن الخطوة الأولى على هذا الطريق تتمثل في خلق وعي متعلق بالبعد المعرفي والعلمي للإسلام وإنشائه.

١ - الأسس العلمية للقاسم المشترك للإسلام والوعي التاريخي:

إن إسلام الشخص - أي أن يصبح مسلماً حقاً - مرتبط بتحصيله وامتلاكه المعرفة بشأن الإسلام، حتى وإن لم يرد الذين وجدوا الإسلام جاهزاً أمامهم أن يدركوا ويعوا ذلك. فكون الإنسان كائناً معرفياً، وتأكيد القرآن على العلم والمعرفة والتعلم يستوجبان أن يكون كل شيء مؤسساً على العلم والمعرفة حتى الإيمان. ويبدو جلياً وظاهراً للعيان أن لدينا مشكلات في هذه المسألة. فمع كل أسف لا نستطيع القول إن الناس يمتلكون القدر الكافي من المعلومات حتى بشأن الأمور التي تستوجبها معرفة الإسلام ذاته. وإن قسماً كبيراً ومهماً من أصحاب المعرفة لا يستطيعون الانفكاك والتخلص من سيطرة المعلومات الجافة التي يحملونها. والأخطر من ذلك كله هو محاولة شرعنة الجهالة عن طريق الدين التي يلجأ إليها بعضهم أحياناً. فمن الملاحظ أن الادعاءات الباطنية التي تذهب بدل فهم القرآن إلى القول: إن المعنى من الله تعالى أيضاً قد فتحت الباب واسعاً أمام احتقار العقل والعلم وتقزيم دورهما في حياة الإنسان. ومع الأسف فإن مثل هذه المفاهيم حيدت دور القرآن الكريم تماماً. لأننا نعتقد أن للقضايا والمشكلات المتعلقة بالبعد المعرفي أو العلمي للدين الدور والتأثير الأبرز في غياب الوعي بالقاسم المشترك للإسلام، وفي إخفاق المسلمين في تكوين ثقافة تفاهم وتوافق سليمة، وفي بقائهم خارج دائرة الحضارة والمدنية وخاصة في القرنين الأخيرين.

إن تحصيل المعرفة الصحيحة بشأن الإسلام مسؤولية مترافقة ومتلازمة مع إسلام المرء قبل كل شيء. فالإيمان الذي يقدمه الإسلام وينص عليه هو الإيمان المؤسس على العلم والمعرفة. وتحقيق الإيمان مرتبط بمعرفة الأمر الذي سيؤمن به المرء. فإذا استقرت هذه المعرفة لدى العاقل، وتوفرت الأدلة على صحة الأمر واستحقاقه الثقة فإن صاحب العقل يصبح مسلماً بإرادته الحرة لكونه وجد أن الإيمان والأمور التي سوف يؤمن بها أصبحت معقولة ومفهومة وذات معنى. إن مسألة الإيمان في أساسها هي مسألة منحصرة بين الإنسان وربه ذات طبيعة روحانية بغض النظر عن كيفية فهمها وكيفية التعبير عنها. فلا أحد يعلم ما إن كان امرؤ ما مؤمناً حقاً أو غير مؤمن إلا هو نفسه وربه. وعلى ذلك فإن الإسلام لا يشرع الأبواب لا أمام الإيمان التقليدي ولا أمام الإيمان الذي يكون بالانتماء لمذهب أو طريقة أو جماعة او طائفة. فلكل إنسان إذا أراد الإيمان، ووجد أركان الإيمان معقولة ومفهومة، وأقنعته الأدلة الواردة حول هذه المسألة أن يقرر الإيمان والدخول في الإسلام بإرادته

الحرة دون ضغط أو إكراه. وليس ممكناً في مسألة الإيمان أن يدخل أي وسيط بين الإنسان وربه[٣].

ومن جهة أخرى فإن كل مسلم بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام قد تأثر بأنماط الفهم والتفكير لدى المسلمين الذين سبقوه، وبدأ بفهم الإسلام وتطبيقه بالطريقة والصورة التي تلقاها منهم. وبغض النظر عن أن القرآن قد انتقل إلى الأجيال اللاحقة دون أن يصيبه تغيير وتحريف فإنه من السهل على الإنسان أن يدرك ويلاحظ أن هناك تأثيراً لمفاهيم وأفكار الأولين حتى في مجال أسلوب أو طريقة فهم القرآن أيضاً. فمن جهة نرى أن المسلمين اللاحقين وجدوا الإسلام جاهزاً أمامهم، ومن جهة أخرى نظروا إلى كثير من الأعراف والتقاليد ومقومات الثقافة والتراث ومكوناتها- تلك التي ليست لها علاقة مباشرة بالإسلام- نظروا إليها كنظرتهم إلى الدين نفسه.

لا ريب أن كل جيل جديد سوف يقوم بتفسير الإسلام وفهمه وتطبيقه على ضوء إمكاناته الذاتية مستفيداً من الأجيال السابقة وتجاربهم وأفكارهم. وخلال هذه العلمية من المحتمل أن تتكرس جملة التفسيرات والمفاهيم الخاطئة وتتخذ شكلاً مؤسسياً ثابتاً، كما قد يتم إهمال بعض المحاسن والمزايا التي تبناها الإسلام وأكد عليها كثيراً. ويمكن ذكر مسألة «شهادة الرجل الواحد بشهادة امرأتين» الموجودة في التراث الإسلامي كمثال على تعميم الحالة الخاصة المذكورة في القرآن وجعلها عرفاً عاماً وثابتاً وبشيء من الجبر والإكراه أيضاً. والأمر ذاته ينطبق على الزواج والطلاق، فبينما يطلب القرآن شاهدين بشأن الطلاق[٤]، نجد أن الطلاق قد ترك رهناً لما بين شفتي الرجل. والحال أنه كما أن مشروعية الزواج تتحقق بعقدة النكاح، أي في ظل ضمانة قانونية، كذلك انتهاء الزواج لا يكون إلا تحت ضمانة حقوقية وقانونية. إن الحيلولة دون اعتبار أنماط التفكير والفهم الإسلامية التي تشكلت عبر التاريخ، والمفاهيم التي تحولت إلى جزء من التراث الإسلامي، والأفكار والأفهام المخصوصة بزمان ومكان محددين جزءاً من الدين، والنظر إليها نظرة الدين أمر لا يمكن تحقيقه إلا بمعرفة تاريخية سليمة وبالوعي والفكر النقدي. فلا يمكن لمختلف أنماط وطرق الفهم والاستنباط الإسلامية وللكيانات والتشكيلات التي تظهر تبعاً لذلك أن تتماثل وتقارَن مع الإسلام ذاته بشكل من الأشكال.

إن الحياة كالنهر تماماً، إذ تخضع في كل لحظة من لحظات جريانها للتغير والتحول والتبدل والتجدد. وتقريباً إن لكل شيء في الحياة، فيما يخصّ البعد المتعلق بالإنسان بما فيه «الدين»، جانباً مترسخاً في ذاكرة الإنسان، وخاضعاً للتجدد وإعادة الإنشاء بشكل دائم، وقابلاً حتماً للتفسير والتأويل. ويسمَّى هذا الجانب

(٣) يقول الماتريدية: الإيمان عمل ديني، والأديان عبارة عن مبادئ يتم الاعتقاد بها وتصديقها" (الماتريدي، ٢٠٠٢، ٢٩٢). "ومكان الإيمان هو قلب الإنسان وعقله، حيث إنهما المكان الوحيد الذي لا يقبل الجبر والإكراه وهو المطلوب لتحقق الإيمان. (الماتريدي، ٢٠٠٢، ٤٩٢، ٤٩٣).

(٤) سورة الطلاق.

أحياناً بالثقافة، وأحياناً بالتراث أيضاً. وحتى الأمور التي يقال إنها ثابتة وغير قابلة للتغير تتجدد في ذاكرة الإنسان. وإن هذه الحقيقة التي تقوم بوظيفة على غرار «الدين» أيضاً رغم أنها مجردة ومعنوية في أساسها تكتسب مزيداً من الأهمية عند مأسستها وذلك في التشكيلات والكيانات التي أصبحت محسوسة ومادية بشكل ما. وهل الأمور التي نصادفها في الحياة اليومية، مثل: المعارف والعلوم والأفعال والتصرفات والمواقف التي تحمل معنى «الدين» وتعُرَّف بكونها أموراً دينية، هل هي في الحقيقة «دين»؟. وعدا عن ذلك فإننا نواجه تراكماً أكثر أهمية من الأسئلة والقضايا، وهو: هل الشيء الموجود في ذاكرتنا وذهننا ذلك الذي نسميه «العلم/ المعلومة» – بغض النظر عن طبيعته – هو فعلاً علم ومعرفة؟ وإن كان معلومة، فما مدى مطابقته للحقيقة؟ وهل كل ما نعمله صحيح حقاً؟ وكيف لنا التثبت من أن المعلومات الموجودة في أذهاننا صحيحة أم لا؟ إن هذه الأسئلة وأمثالها تدفعنا إلى التحقق من ماهية معلوماتنا ومن مدى صحتها أو مخالفتها للحقيقة؛ وإلى البحث عن معايير المعلومة السليمة التي يمكن الوثوق بها والركون إليها. وفي هذا السياق فإن المنهج المعرفي الذي أورده أبو منصور الماتريدي في مدخل كتابه «التوحيد» قبل قرون طويلة يشكل في الحقيقة دليلاً ومرشداً لنا، ويفتح لنا آفاق طريق العلم والمعرفة. ووفق الماتريدي فإن مصدر العلم/ المعلومة هو إما «العيان» عن طريق الحواس الخمسة، أو «الأخبار» وهي مختلف أشكال المعلومات والأخبار التي تكونت ووصلت إلينا ممن قبلنا، أو «النظر». ويمكننا بالعقل التثبت من صحة أو بطلان المعلومة التي وصلت إلينا من إحدى هذه المصادر الثلاثة. (الماتريدي، كتاب التوحيد، ٩- ١٥). وإذا أردنا أن نوجز في سياق موضوعنا فيمكننا القول: إن المعلومات في الموجودة في ميدان الدين كافة هي إما ذات مصدر إلهي، يُعتقد أنها جاءت من الرب، أو معلومات بشرية. وإن المعلومات التي تجري معاملتها معاملة الوحي من وجهة النظر الإسلامية كافة مجموعة ومحصورة في القرآن الكريم. فكل أشكال وأنواع المعلومات ما عدا تلك الواردة في القرآن هي معلومات بشرية بغض النظر عن المصدر، ومن ثم فهي قابلة دائماً لمختلف أنواع النقد والبحث والتحليل. وإن لغة القرآن هي اللغة العربية التي هي نتاج بشري؛ وإن مختلف أشكال فهم القرآن وتفسيره بشري أيضاً. فقد خاطب الله تعالى الإنسان بلغته. ويعد العمل على فهم القرآن الكريم بعدالة من أهم عناصر امتحان الحياة.

إن كان يراد إعادة إنشاء الوعي وتكوينه بالقاسم المشترك للإسلام فإن مصدر المعلومة المحدد للطريق والذي يحتكم إليه سيكون الوحي؛ أي القرآن الكريم والعقل. فالله تعالى أنزل الوحي ليكون تأييداً وداعماً للعقل، وإن تضافر عمل العقل والوحي وتعاونهما الذي يكون على أساس العدالة سوف يشكل ويؤمن الأرضية اللازمة للمعلومة الموثوقة التي يحتاج إليها الإنسان. فالعقل يعرف وفي كل مكان ما إن كان أي أمر له صلة بالإنسان معقولاً ومنطقياً أم لا. وكذلك يمكن من خلال العقل معرفة ما إن كان أمر ما ضمن حدود العقل أم خارجها. إلا أنه ليس للعقل سلطة أو قدرة الردع أو الجبر على الفعل؛ فمعرفة الصواب لا يعني اختيار الصواب وفعله.

إذن تعاون كل من العقل والوحي سوف يسهم في التوصل إلى المعرفة الموثوقة واللازمة لفهم الإسلام فهماً صحيحاً من جهة، ومن جهة أخرى سوف يوفر الدافع لدى الإنسان لأن يكون الإنسان المستقيم الذي يريده الله تعالى (سورة الأحقاف/ الآية: ١٣). وفي الحقيقة فإن الاعتقاد أن القرآن كلام الله يستوجب مثل هذا التفكير أيضاً. فالقرآن الكريم يخبرنا أن النبي عليه الصلاة والسلام «الأسوة الحسنة» لنا. وعلى الرغم من أن النبي عليه الصلاة والسلام أملى الآيات القرآنية على أصحابه، وطلب منهم تدوينها وكتابتها، فإنه لم يستكتب الصحابة كلامه وأقواله، ولم يهتم ويحتفي كثيراً بتدوينها. وبناء على ذلك فإن كل ما انتقل إلينا من النبي عليه الصلاة والسلام من أقوال ومعلومات عدا القرآن إنما تصنف في صنف المعلومة البشرية. وكما أن القرآن لم يأذن ولم يفسح المجال لاعتبار أي معلومة ما عدا تلك الواردة فيه بمستواه، فكذلك لم يفعل النبي عليه الصلاة والسلام ولا أصحابه الكرام، إذ لم يساو النبي ولا الصحابة القرآن الكريم بأقواله وأحاديثه ولا بغيرها من المعلومات الأخرى. وعلى ذلك فإن الشرط المبدئي للحديث عن قاسم الإسلام المشترك هو تحقيق اتفاق وتفاهم بشأن مصادر المعلومات المتعلقة به. حيث يجب الإيمان بأن محمداً آخر الأنبياء، وأن باب الوحي أغلق ببعثته، فلا وحي بعده، وعدم اعتبار أية معلومة عدا تلك الواردة في القرآن مساوية في القيمة له.

في الواقع إن تكوين وعي وإدراك جديد بشأن الإسلام وقاسم الإسلام المشترك يتمتع بأهمية مصيرية من أجل مستقبل الإسلام والمسلمين معاً. ونجد أنه لا بد من مراعاة بعض الأمور ولفت الانتباه إليها لنجاح هذه المهمة:

أ- هناك حاجة ماسة لفهم صحيح وسليم لعهد الإسلام المبكر، أي الفترة التي عاش فيها النبي عليه الصلاة والسلام والصحابة الكرام، والتوصل إلى فهم أو نظرة تاريخية مشتركة بشأن هذه المرحلة. فلدى المسلمين تصورات تاريخية مختلفة عن بعضها بشأن المرحلة التي تعقب النبي عليه الصلاة والسلام. فأهل السنة والجماعة يعتبرون أن تسلسل الخلافة تسلسل للفضل، وهذا التسلسل لديهم على الشكل الآتي: أبو بكر، وعمر، وعثمان، وعلي، وينظرون إلى هذه الفترة نظرة تقديسية باعتبارها عصر السعادة والخلافة الراشدة؛ بينما ينظر الشيعة إلى عهد أبي بكر، وعمر، وعثمان على أنه الفترة التي اغتصب فيها حق الإمام في الخلافة، وأحدثوا سلسلة الأئمة الاثني عشر، وعدوا المراحل التي عاشوها مراحل مثالية وسامية. ويجعل الزيدية الخلافة من حق الإمام علي باعتباره أفضل الناس، إلا أنهم مع ذلك يقرون بـ«مشروعية» خلافة أبي بكر وعمر على الرغم من كونهما أقل فضلاً. وأما بالنسبة للخوارج فإن عهد الخلافة الراشدة المثالية هو عهد أبي بكر وعمر فحسب؛ ووفق رأيهم فإن كلاً من عثمان بعد السنة السادسة لخلافته، وعلي بعد حادثة التحكيم وقعا في الكفر.

إن هذه الوقائع أو الحقائق التي ذكرناها هي أمثلة نموذجية عن عمليات مختلفة لصناعة التاريخ

بشأن عهد الإسلام المبكر التي أصبحت ظاهرة وواضحة، ولاقت تجاوباً في المجتمع. وحقيقة الأمر إن كل مذهب عمل على صناعة وإنشاء تاريخه الخاص بشأن العهد المبكر. والأمر العجيب أنه ليست هناك أي طائفة أو جماعة واعية ومدركة أن الوقائع التاريخية التي تتلقاها وتتعامل معها إنما هي مصنوعة ومحدثة. وطالما أنه لم يُستطع ولم يُرد إحداث تاريخ مشترك وإنشاؤه حتى بشأن عهد الإسلام الأول، ولم يتم التوقف على ذلك واعتباره مشكلة بحد ذاته، فإن الحديث عن وحدة المسلمين واتحادهم لن يكون إلا من قبيل الأمنيات التي لا طائل منها. وحسب قناعتنا فإن المقاربات بشأن الدعوة الأممية كافة سواء في الماضي أم في الحاضر، وخاصة التي يجري تداولها وتطورها بين الأتراك والتي لا تستند إلى حقائق ووقائع الوعي بـ«الأمة»، ليست إلا عبارة عن تطلعات «طوباوية» خيالية. فمعظم التحريات وعمليات البحث والتوصل إلى «الأممية» التي يُحاول بين الحين والآخر إحياؤها فارغة وخالية من المضمون بدرجة كبيرة. ولهذا فإننا نشعر بالحاجة إلى الحديث عن قاسم الإسلام المشترك وعن الوعي به. فإذا ما صارت الأسس المعرفية لهذا القاسم المشترك سليمة، والمبادئ المؤسسة واضحة وبينة فإن الخطوات ستكون دائماً في محلها حتى وإن ظهر أحياناً بعد مثالي وخيالي.

ب- نعتقد أنه من المفيد لخلق وعي بشأن قاسم الإسلام المشترك لفت الأنظار إلى تصور «العملية»، وإلى الترابط بين «الماضي» و«التاريخ». فالماضي هو كل شيء حدث ومر عليه الزمن وصار خلف الإنسان زمنياً. وأما «التاريخ» فهو إحداث وإنشاء، إنه خطاب يكون نتاج جهد لفهم «الماضي» بالاعتماد على المعطيات والمعلومات والوثائق التي تنتقل من «الماضي» إلى الأجيال اللاحقة. ورغم أن مصطلحي «الماضي» و«التاريخ» يردان أحياناً كمترادفين، ويُستخدم أحدهما بدل الآخر، إلا أنهما في الحقيقة غير متطابقين أبداً. ويمكن القول بعبارة أوضح إن المعلومات القائمة في أذهاننا حول مرحلة زمنية معينة لا تعني أنها كامل «الماضي»، وكل ما حدث وما كان موجوداً هو في هذا «الماضي». ولا شك أنه من غير الممكن تغيير «الماضي»، ولا معايشته من جديد، ولا إعادة إحيائه مرة أخرى. إلا أنه من الممكن دائماً وفي كل مرحلة زمنية إعادة إنشاء أفكارنا وآرائنا ومفاهيمنا حول «الماضي».

جـ- لقد أراد كل مذهب وكل طريقة وجماعة وطائفة ظهرت على مر التاريخ الإسلام الذي يمتد لأربعة عشر قرناً، أراد بطريقة ما أن يجد لنفسه رابطاً وصلة مع الفترة الزمنية التي عاش خلالها النبي عليه الصلاة والسلام. وبلغ الأمر أحياناً إلى حد وضع الأحاديث على لسان النبي عليه الصلاة والسلام لصالح مذهب ما، أو ابتداع واختلاق أحاديث تحط من شأن الخصوم وتشنع عليهم. وإن هذه الحالة التي تبدو في بادئ الأمر بسيطة وساذجة قد فتحت الأبواب أمام ظهور تواريخ مختلفة ومتباينة. فعندما يُنشئ كل مذهب تاريخه الخاص به قد يختفي القاسم المشترك، كما يفتح الباب أمام المذاهب لمساواة نفسها ومماثلتها بالدين.

د- ومن أحد العوائق المهمة والخطيرة أمام الفهم الصحيح لقاسم الإسلام المشترك هو اعتبار كل مذهب أو طائفة نفسها «الفرقة الناجية». فكل مذهب وطائفة وحتى كل جماعة وطريقة تدعي أنها هي «الفرقة الناجية» الوحيدة الواردة في الحديث المشهور. هذا مع أن الإسلام دين يعتبر الخلاص/ النجاة الفردية هي الأساس. ﴿فَمَن شَآءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَآءَ فَلْيَكْفُرْ﴾ [الكهف: ٢٩]، ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾ [الأنعام: ١٦٤]، ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۝٧ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ۝٨﴾ [الزلزلة: ٧-٨]، ولأنه ﴿لَّيْسَ لِلْإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ۝٣٩﴾ وذلك في الدنيا والآخرة. ونود في هذا السياق التذكير بأن عبارة أو مصطلح «المذاهب الأربعة الصحيحة/ الحقة» إنما هو تحديد سياسي وإشارة إلى المذاهب الفقهية الأربعة السائدة. وأساساً فإن تصنيف المذاهب إلى «حق» و«باطل» أمر غير ملائم لعالمية الإسلام، وليس متوافقاً مع المبادئ التأسيسية للقرآن الكريم. إذ لكون المذاهب كافة، بغض النظر عن مسمياتها، إنما هي كيانات وتيارات بشرية فإن كل مذهب سوف يحتوي على الخطأ والصواب حتماً. ولعله يمكن القول إن الحكم على آراء الفرد بـ«الحق» أو «الباطل» يكون بالاستناد إلى معايير القرآن الكريم لكون الأصل في الإسلام هو الفرد.

هـ- يجري الحديث في تراثنا التقليدي عن بعض المذاهب الاعتقادية إلى جانب المذاهب الفقهية، ولكن إذا ما رجعنا إلى القرآن الكريم وإلى النبي عليه الصلاة والسلام باعتباره الأسوة الحسنة والقدوة المتبعة نجد أنه من غير الممكن تقريباً أن يكون في الإسلام مكان للإيمان التقليدي ولا للمذاهب الاعتقادية. فلا مجال للإيمان الجماعي بأركان الإيمان، ولا للإيمان الجماعي تحت مسميات المذهب والطريقة والجماعة والطائفة. إذ إن الإيمان شأن فردي؛ فمن شاء فليؤمن، ومن شاء فليكفر. وإن هذا الذي ذكرناه لا يغير من حقيقة قول الناس، ولو على المستوى الكلامي فقط، إن لهم مذاهب في العمل وفي الاعتقاد. فليس من الصائب تجاهل الفرق بين «ما هو كائن»، وبين «ما يجب أن يكون». ونعتقد في النهاية، مع احترام الاختيارات الفردية، أنه من المفيد لفت الأنظار إلى أن التباينات والاختلافات الاعتقادية تؤدي أحياناً إلى فتح الباب أمام ظهور كيانات وتكتلات تحل محل الدين نفسه، وليس فقط إلى ظهور الخلاف في التفسيرات والتأويلات. وإذا كان هناك حديث عن «أصل» «جذر» ثابت غير متغير والذي سيكون أساساً للتأويلات والتفسيرات فلا بد من البدء ب «التوحيد».

٢- التوحيد، أهم مبادئ الإسلام التأسيسية وأولها:

الإسلام دين قائم على التوحيد، أي أن أساسه ومحوره هو الإيمان بوحدانية الله تعالى. فالإسلام بهذا الجانب هو الاسم المشترك للدين الواحد الذي قدمه الأنبياء جميعاً للإنسانية، وذلك بدءاً من آدم عليه السلام وانتهاء بمحمد عليه الصلاة والسلام. حيث إن القرآن الكريم يبين أن جميع الأنبياء إنما دعوا الناس إلى التوحيد.

فالإسلام ليس بالدين الجديد، ولكنه الحلقة الأخيرة لتراث سلسلة الدين التي يشكل الوحي محورها.

لا ريب أن التوحيد يشكل جوهر الإسلام. إلا أن القرآن الكريم يدعو مع التوحيد إلى الإيمان بالبعث بعد الموت (الميعاد) وبالرسل وبأن سيدنا محمداً عليه الصلاة والسلام هو خاتم الأنبياء. ولكن لا يمكن الحديث عن معنى الإيمان بالأسس والأركان الأخرى إلا بتوفر التوحيد. فالمحدد الأساس هو التوحيد. وبناء على ذلك فعندما يتم ذكر القاسم المشترك للإسلام فأول ما يخطر في الذهن سيكون التوحيد، ومن بعده الإيمان بالآخرة والنبوة. فأي إنسان إذا ما آمن بهذه الأركان والأسس الرئيسة المحددة في القرآن الكريم فهو مسلم وضمن دائرة الإسلام. وذلك بغض النظر عن صفته ومكانه الذي يعيش فيه والمذهب الذي يتبعه والطريقة والجماعة والطائفة التي ينتمي إليها.

وإن أهم مصدر معرفي محدد لقاسم الإسلام المشترك ومتوفر بين أيدينا هو القرآن الكريم. فالمسائل التي تُعد من أركان الإيمان والتي لا تعد كذلك قد تم بيانها وتحديدها من الله تعالى مباشرة. وكذلك فإن الإطار الرئيس الذي في البعد المعرفي المتعلق بأركان الإيمان جرى تحديده أيضاً بالوحي. وهذا يعني كما أن الإنسان ما اتخذ القرار بالدخول في الإسلام وفق إرادته الحرة، فكذلك له أن يأخذ المعلومة الإيمانية الأساسية من القرآن أيضاً. والأمر ذاته ينطبق على العبادات فهي محددة ومبينة مباشرة في القرآن. فسيدنا محمد عليه الصلاة والسلام لم يأت لا بركن إيماني جديد، ولا بعبادة جديدة[٥].

إن المبادئ الرئيسة المؤسسة للإسلام (أركان الإسلام) والموجودة في القرآن هي في الوقت ذاته المبادئ المؤسسة للعقل أيضاً. فالإنسان إذا استعمل عقله يمكنه التوصل إلى الحقيقة. فالعقل يرشد كل إنسان وفي أي وقت إلى الصواب إلا أنه ليس للعقل قوة الردع والجبر على الفعل. فمعرفة الحق لا تعني اختيار الصواب وفعله. وربما لهذا السبب تظهر لنا حاجة الإنسان للوحي حاجة وجودية ومصيرية. فعندما تتأيد مواطن الصواب والحق التي قد يتوصل إليها العقل، عندما تتأيد بالوحي يكون قد تدخلت قوة رادعة ومجبرة من أجل تطبيق وتنفيذ الحق والصواب. فسعادة الإنسان متوقفة على تفعيل وتعزيز كل من العقل والوحي وتضافرهما معاً. وبطبيعة الحال فإن قاسم الإسلام المشترك الأساس يستوجب أيضاً تضافر وتفاعل كل من العقل والوحي وتعزيزهما معاً.

إن مبادئ الدين الإسلامي الرئيسة في ميادين الإيمان والعبادات والأخلاق الواردة في القرآن الكريم قد جرى تجسيدها وتطبيقها بشكل ظاهر للعيان في حياة النبي عليه الصلاة والسلام وذلك بشخصيته النموذجية،

(٥) للاطلاع على المزيد في هذا الموضوع راجع: حسين أطاي Hüseyin Atay، أركان الإيمان وفق القرآن، أنقرة ١٩٩٩.

ومن خلال تعاون العقل والوحي. ولم يعد هناك مجال للحديث لا عن ركن/ أساس إيماني جديد ولا عن عبادة جديدة. ولأن باب الوحي قد أغلق بوفاة سيدنا محمد عليه الصلاة والسلام فلم يعد هناك إمكانية سوى لفهم الدين الموجود الذي بقي من بعده وتطبيقه. ولهذا السبب فليس في حياة النبي عليه الصلاة والسلام وجود سوى للإنسان المسلم، وليس هناك وجود لأي مذهب أو طريقة أو جماعة ولا لأي تكتل أو تنظيم يجعل محوره مفهوم الدين.

إن النبي محمد عليه الصلاة والسلام يتمتع بمكانة مميزة في مسألة فهم قاسم الإسلام المشترك الأساس ووضعه حيز التطبيق بـ«أخلاقه الرفيعة والحميدة»، وبكونه «القدوة الحسنة». وإن مسألة القدوة التي لفت القرآن الأنظار إليها هي «القدوة» التي تتضمن العصمة في مجال تلقي الوحي ونقله وتبليغه إلى الناس فحسب، وبناء على ذلك فإن اتباع السنة ليس تقليداً للنبي عليه الصلاة والسلام، وإنما اتخاذه قدوة. فاتخاذ القدوة يستوجب أولاً المعرفة/ المعلومة، ومن ثم الفهم. فلا نتخذ نبياً قدوة ما لم نعرفه ونفهمه.

إن مصدر المعرفة/المعلومات الوحيد الذي يلعب الدور المحدد في الجانب المعرفي لقاسم الإسلام المشترك إنما هو الوحي. وقد قام النبي محمد عليه الصلاة والسلام بإملاء الوحي الذي تلقاه من ربه على كتاب الوحي وطلب منهم تدوينه. وقام كتاب الوحي هؤلاء بكتابة الوحي الذي بلغهم إياه النبي عليه الصلاة والسلام على السطور، وحفظوه غيباً في الصدور. وبذلك فإن القرآن الموجود بين أيدينا قد وصل إلينا متناً في السطور وحفظاً ومشافهة من حافظ إلى حافظ.

وإن أقوال النبي محمد عليه الصلاة والسلام وأفعاله التي وصلت إلينا، أي الحديث والسنة، إنما تحمل فيما يتعلق بنا صفة النموذج «القدوة» في مسألة تطبيق مبادئ القرآن التأسيسية الرئيسية على أرض الواقع. فالنبي عليه الصلاة والسلام قد جعل الأولوية في حياته للقرآن دائماً. ومن ثم فإن المعلومات التي تصل إلينا من النبي محمد عليه الصلاة والسلام كافة إنما يجري تناولها وتقييمها على ضوء القرآن والعقل أيضاً.

لقد ظهر أو تشكل في حياة النبي عليه الصلاة والسلام مجتمع مؤمن أقر به نبياً، وصدق بأن القرآن الكريم كلام الله تعالى، وآمن بالتوحيد وبالبعث بعد الموت. وبالتأكيد ليس من الممكن أبداً القول إن هذا المجتمع كان منتمياً إلى مذهب أو جماعة أو طائفة أو طريقة. لأن القرآن الكريم لا يتحدث عن مذهب أو جماعة أو طريقة أو طائفة. كما ومن المعلوم تاريخياً أنه لم يكن لمثل هذه التشيكلات والكيانات وجود في تلك الفترة. وعلى ذلك فإن عصر الصحابة يُعد العصر الذي عاش فيه الناس الذين شكلهم وكونهم قاسم الإسلام المشترك بأصفى حالاته وأنقاها. فهذا العصر عصر يحتوي على التجارب الصافية النقية التي تشكل إرشاداً ودليلاً لنا، وحتى إنه العصر الذي يتيح لنا إمكانية الفهم الصحيح والسليم لعظمة الجهد والعمل والإنجاز الذي قدمه وحققه النبي محمد عليه الصلاة والسلام. فيمكن العثور لدى الصحابة الكرام على الآثار الأولى لكيفية تنفيذ وتحقيق قاسم

الإسلام المشترك بخطوات حلم بناء وخلق مجتمع متمتع بالأخلاق الفاضلة تسوده العدالة وفكرته. غير أن الذي حدث فيما بعد هو المبالغة في تصور عصر الصحابة وتحويله إلى حالة من المثالية والطوباوية البعيدة عن الواقع، وبلغ الأمر إلى درجة تجاهل حقيقة الطبيعة البشرية للصحابة.

إن قاسم الإسلام المشترك يُعدُّ أن الإنسان صاحب العقل والإرادة والمخلوق من التراب في أحسن تقويم هو قيمة من حيث جوهره، ويتخذ ذلك أساساً له. فالله تعالى قد خلق «الإنسان» في أحسن تقويم؛ وعلمه الأسماء كلها. والإنسان إلى جانب ما يتمتع به من عقل وإرادة حرة كائن مزود ببعض القدرات والمهارات الخلاقة. وللإنسان قدرة التصرف والتحكم بالمادة. وإن تعليمه الأسماء يأتي بمعنى القدرة على إنتاج الكلمات والمصطلحات والمفاهيم ومهارة التفكير بواسطتها. فعملية أنسنة الإنسان (كون الإنسان يصبح إنساناً) تبدأ هنا بالضبط. وقد أيد الله تعالى عقل الإنسان وسانده بالوحي، وقدم له الحياة كابتلاء وامتحان. وبناء على ذلك فإن قاسم الإسلام المشترك مؤسس أو مبني على الحقوق والحريات الأساسية. وإن كلاً من الرجل والمرأة/ الذكر والأنثى مخلوقان من الجوهر ذاته. فليس هناك معيار للأفضلية والتفاضل بين الناس سوى معيار واحد، ألا وهو التقوى. أي الوعي بالمسؤولية المعتمدة على العلم/ المعرفة بأعلى درجاته. ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقۡنَٰكُم مِّن ذَكَرٖ وَأُنثَىٰ وَجَعَلۡنَٰكُمۡ شُعُوبٗا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓاْۚ إِنَّ أَكۡرَمَكُمۡ عِندَ ٱللَّهِ أَتۡقَىٰكُمۡۚ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٞ ١٣﴾ [الحجرات].

الإسلام هو استسلام المرء بعقله وإرادته الحرة، وبأعلى درجات من الوعي والمعرفة والعلم لله تعالى مع إقراره بالتوحيد والآخرة والنبوة التي هي من أركان الإيمان المحددة والمبينة في القرآن. وبعبارة أخرى الإسلام هو استسلام الإنسان لله تعالى بمساعدة القرآن. إن أهم وأول المبادئ/ الأركان التأسيسية للإسلام هو التوحيد الذي يُعد أو يشكل جوهر دعوة جميع الأنبياء. والتوحيد يجلب معه الإيمان بالآخرة والنبوة. فدخول شخص ما إلى دائرة الإسلام يكون من خلال إيمانه بهذه الأسس/ الأركان بإرادته الحرة. وإن الداخل إلى دائرة الإسلام، أي الإنسان المؤمن، يحاول بإرادته الحرة أيضاً تنفيذ أوامر الله تعالى، والانتهاء عن نواهيه.

لأن باب الوحي قد أغلق بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام فلا يمكن ولا يحق لأحد من وجهة النظر الإسلامية الادعاء بامتلاكه معرفة خاصة آتية إليه من عند الله تعالى لا تقبل مناقشة صحتها وصوابها بصورة مطلقة. فمبادئ الدين الإسلامي العالمية وصلت إلى شكلها وصيغتها النهائية في عهد النبي عليه الصلاة والسلام. ولهذا السبب فإن لمفهوم الدين الذي تم تقديمه في حياة النبي عليه الصلاة والسلام بعدين: بعداً عالمياً، وبعداً محلياً. فالبعد العالمي هو المتحرر من قيود الزمان والمكان والحامل لصفة الإلزام من الناحية المستقبلية، والمتعلق بشكل خاص بالعقيدة والعبادات والأخلاق والأهداف النهائية القطعية. وأما البعد المحلي فهو البعد المتعلق بالمرحلة الزمنية التي عاش فيها النبي عليه الصلاة والسلام. وهذا البعد لا ينتقل إلى المستقبل، كما لا يمكن أن يحمل صفة إلزامية من ناحية المستقبل. إلا أن مفهوم الدين الذي ظهر في حياة النبي عليه الصلاة

والسلام يتمتع ككل بخاصية المعيارية من حيث تحديد اتجاه التيارات والكيانات الدينية التي نشأت فيها بعد.

إن التيارات والكيانات الدينية التي ظهرت عقب وفاة النبي عليه الصلاة والسلام كافة إنما هي أنماط وأشكال من أشكال فهم الإسلام. فالمسألة هي مسألة أشكال فهم الدين. فالناس يحاولون فهم الإسلام وتطبيقه على ضوء الاتجاه الذي حدده وقدمه القرآن، وذلك حسب الوسط الذي يعيشون فيه، وحسب معلوماتهم ومعارفهم. ولكون الظواهر والكيانات البشرية كافة قابلة لمختلف أنواع النقد والتحليل بمقتضى طبيعتها البشرية فإن معاملة أشكال فهم الدين معاملة الدين ذاته لأي سبب من الأسباب يُعد بمثابة تحويل التراث والأعراف إلى دين، وتضييق مجال نشاط الدين. وهذه الحالة لا تتلاءم ولا تنسجم مع عالمية الإسلام لكونها تفتح الباب أمام تشكيل وصياغة مفهوم الدين وفق الماضي.

يبين القرآن في كثير من المواضع أن «المؤمنين، والذين يعملون الصالحات هم من أصحاب الجنة». وجوهر الإيمان هنا هو التوحيد، وأما العمود الفقري للعمل الصالح فهو الاستقامة/ الصدق. فلا إيمان من غير توحيد؛ ولا عمل صالح من غير الاستقامة والصدق.

إذا أردنا بيان الإسلام باختصار فتخطر في الذهن آيتان من سورة الأحقاف، وهما الآية ١٣ و١٤: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسۡتَقَٰمُواْ فَلَا خَوۡفٌ عَلَيۡهِمۡ وَلَا هُمۡ يَحۡزَنُونَ ١٣ أُوْلَٰٓئِكَ أَصۡحَٰبُ ٱلۡجَنَّةِ خَٰلِدِينَ فِيهَا جَزَآءَۢ بِمَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ١٤﴾.

ونجد الأمر ذاته تقريباً في سورة فصلت: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسۡتَقَٰمُواْ تَتَنَزَّلُ عَلَيۡهِمُ ٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ أَلَّا تَخَافُواْ وَلَا تَحۡزَنُواْ وَأَبۡشِرُواْ بِٱلۡجَنَّةِ ٱلَّتِي كُنتُمۡ تُوعَدُونَ ٣٠﴾. فهذه الآيات القرآنية تقدم لنا جوهر الإسلام.

كما بينا من قبل فإن التوحيد يشكل أساس الإسلام على صعيد العقيدة، أي يشكل الإيمان بوجود الله تعالى وبوحدانيته. وقد دعا جميع الأنبياء الناس إلى التوحيد. فالخالق عز وجل بمقتضى رحمته ورأفته أنزل الوحي على الأنبياء، وقام الأنبياء والرسل بدورهم بتبليغ الناس هذا الوحي وإرشادهم. والوحي أيد وأكد على بدهيات الصواب والحق الأساسية التي من السهل على العقل البشري إيجادها والتعرف عليها؛ وأزال الإبهام عن عقيدة البعث بعد الموت وجعلها مفهومة؛ وأرشد الناس إلى طرق السعادة الحقيقية. وبذلك تكوّنت مبادئ الإسلام الأساسية/ التأسيسية بشأن العقيدة/ الإيمان. وهذه المبادئ هي في الوقت ذاته مبادئ العقل أيضاً. ويكفي لدخول الإنسان إلى دائرة الإسلام إيمانه بهذه المبادئ الأساسية. أي إن كل إنسان يؤمن بالله تعالى، وأن محمداً عبده ورسوله، وأن هناك بعثاً بعد الموت بعقله وإرادته الحرة هو مسلم وضمن دائرة الإسلام.

إن التوحيد من شأنه تحرير الإنسان وإزالة الظلمة عن عالم الاعتقاد لديه وإنارته. ويجب على الإنسان

الحر أن يمتلك وعياً بالمسؤولية ليتمكن من استخدام طاقته بشكل إيجابي ومنتج. ومن شأن التوحيد في الوقت ذاته تنمية الوعي بالمسؤولية. وفي هذا السياق يقول القرآن الكريم: ﴿وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴿٣٩﴾﴾؛ ﴿فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ﴿٧﴾ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴿٨﴾﴾ [الزلزلة: ٧- ٨].

ولكي يتمكن الإنسان من تحويل طاقته إلى العمل الصالح فلا بد له أولاً من تربية فكره وتعلم التفكير الصحيح وفق معطيات سليمة؛ ثم معرفة كيفية فعل الأشياء وأداء الأعمال والمهمات. وباختصار فإن الاستقامة هي الشرط الضروري الذي لا غنى عنه ليكون الإنسان إنساناً وذو مبدأ. وإن الإنسان الذي يكتسب الوعي بفعل العبادات يجعل مبدأ «الاستقامة» أساساً لكل أفكاره وآرائه وأفعاله وسلوكه وتصرفاته، ومن ثم يصبح مستقيماً.

إن الاستقامة مرتبطة أو متوقفة على الانسجام والتطابق والتوافق بين الوعي واللاوعي/ العقل الباطن، وبين القول والوعي، وبين القول والفعل. فالإنسان المسلم يعلم أن أهم أمر يطلبه منا الإسلام على صعيد السلوك إنما هو «الاستقامة». وإن من شأن العبادات الإسلامية الرئيسة تنمية التوعية الفردية، وتنمية وعي الإنسان وتطويره بشأن إدراكه لوجوده وكينونته؛ ومن شأنها تسهيل الوصول إلى مقام: «كأنك تراه/ ترى الله». وعندما تتحول العدالة التي هي مبدأ الخَلْق الأساسي إلى نمط حياة تتشكل ثقافة من الثقة والأمانة على مستوى رفيع؛ وتصبح «الاستقامة» حالة طبيعية على الصعيد الفردي وعلى الصعيد الاجتماعي معاً. ولا ننسى أن النبي عليه الصلاة والسلام كان قبل البعثة والنبوة شخصاً «أميناً»، أي إنساناً مستقيماً وأهلاً للثقة والأمانة. والقرآن الكريم يبين أنه القدوة الحسنة، ويخاطبه قائلاً: ﴿فَٱسْتَقِمْ كَمَآ أُمِرْتَ﴾ [هود]. فهل يُعقل ألا يحن المرء إلى الصدق والاستقامة ويطمح إليهما؟ ولكننا على الأغلب مزقنا هذه الخصلة التي تُعد من جوهر الدين...

٣- المذاهب كيانات بشرية ظهرت بعد وفاة النبي ﷺ وانتقاله إلى الرفيق الأعلى:

إن المذاهب الإسلامية التي يمكن أن نطلق عليها تسمية: «مدارس فكرية في الميدان العقدي والعملي» هي ظواهر متعلقة بأنماط فهم الدين. فالأسباب والظروف السياسية والاجتماعية والاقتصادية والجغرافية والتاريخية وغيرها فتحت الطريق على صعيد فهم وتفسير الدين لالتفافات وتكتلات حول أشخاص أو أفكار وآراء معينة. وبذلك حدثت تباينات وفروقات متنوعة في فهم الدين. وقد أخذت هذه التباينات والاختلافات مع مرور الزمن طابعاً منتظماً وممنهجاً، وبدأ تأثيرها على الأفعال والأفكار والآراء، وقد تركت آثاراً بينة وعميقة على الحياة الاجتماعية بتحولها إلى نوع من الشكل المؤسسي أدى إلى بروز ظاهرة «المذهب» التي نراها اليوم. ويمكننا تعريف الأمر بصورة مختصرة بالقول: المذاهب كيانات وظواهر بشرية ظهرت نتيجة اتخاذ التباينات والاختلافات في فهم الدين شكلاً مؤسساتياً(٦).

(٦) حسن أونات، "مفهوم المذهب وأسباب ولادة المذاهب"، مجلة كليات الإلهيات بمدينة أوش، أوش ٢٠٠٥. Krş. E. Ruhi Fığlalı، المذاهب الإسلامية المعاصرة، إزمير، ٢٠٠٨، ١٥- ١٦.

إن أهم أمر لافت للنظر في هذا التعريف هو كون المذاهب ظواهر/ كيانات بشرية. والخطأ والجهل بهذه الحقيقة يكمن في تصور المذهب دينا في أغلب الأحيان، واستعمال عبارة «اللامذهبي» بمعنى «اللاديني» أحياناً نابع من عدم معرفة هذه الحقيقة والجهل بها. وحقيقة الأمر أن طبيعة الإنسان وبنية وجوده تستوجب أن يكون لكل إنسان في ميدان فهم الدين جانباً أوفهماً خاصاً به حتماً. ولكن لا ينبغي النظر إلى الأفهام الفردية المختلفة والمتباينة على أنها مذاهب بأي شكل من الأشكال. فحتى يكون هناك مذهب فلا بد أن يكون هناك أنماط فهم مختلفة قد تم تبنيها من قبل مجتمع أو جماعة ما.

والأمر المهم الثاني هو أنه لا بد أن تتجاوز اختلافات وتباينات الفهم الأفهامَ الفردية، وتصبح ملكاً للمجتمع وتبدأ بإحداث آثار على الحياة الاجتماعية. ويُعد هذا الأمر مرحلة تحول أو اتخاذ الأفهام المختلفة/ المتميزة شكلاً مؤسساتياً. فيكون التباين/ الاختلاف الذي ظهر على صعيد الفهم قد أصبح بحالة يمكن ملاحظتها ورؤيتها في المجتمع. وبعبارة أخرى يكون قد بدأ يشكل ذهنية مشتركة من شأنها أن تحدد نمط وصورة الأفق الفكري/ عالم الفكر لدى الناس الموجودين معاً في بوتقة جغرافية ما، وبدأ وبصورة واضحة بروز جملة من المظاهر، والتأثيرات في الحياة الاجتماعية. فيتحول أي نمط من الفهم إلى مذهب مرتبط / متوقف على خلقه وإيجاده لذهنية خاصة به، وتحوله إلى طبيعة مؤسساتية. فالتحول إلى الطبيعة المؤسساتية إشارة إلى اكتساب المذهب استمرارية وجوده. فلا يمكن أن تسمى الاختلافات والتباينات التي لا تتمتع بالاستمرارية مذهباً.

لقد بدأ المسلمون بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام ولأسباب متعددة بالاختلاف في فهم الدين وإنتاج آراء وأفكار مختلفة ومتباينة. ويمكن عدُّ هذه التباينات هي المرحلة الأولى للعملية التي مهدت الطريق أمام تشكل المذاهب. ونظراُ لكون كل إنسان يشكل عالماً قائماً بذاته فإن الجانب/ البعد الخاص الأصلي في ميدان فهم الدين أمر حتمي لا مفر منه. وإن من شأن هذا الجانب/ البعد الخاص أن يوفر غنى لا مثيل له إن توفرت بيئة تسودها المحبة والوئام والاحترام والتسامح. إلا أن رغبة الدخول في حالة من التنظيم والتكتل الفطرية النابعة من طبيعة الإنسان باعتباره كائناً اجتماعياً والتغيرات السياسية والاقتصادية والاجتماعية؛ وباختصار إن جملة من الأسباب الناتجة عن بنية الإنسان وتركيبته وعن الظروف التي يعيش فيها تدفع بالعملية التي تبدأ بالاختلاف والتباين نحو المرحلة المؤسساتية. وفي النتيجة تظهر المذاهب التي تصل أعدادها إلى الآلاف.

في تاريخ الفكر الإسلامي عندما يُذكر مصطلح/ عبارة المذهب يتبادر إلى الذهن كل المذاهب الفقهية والعملية والمذاهب العقدية والسياسية. فكلمة المذهب، وخاصة في اللغة التركية تُستخدم للتعبير عن الميدانين معاً. وأما في اللغة العربية فتُستخدم في غالب الأحيان كلمة «الفرقة» للدلالة على الاختلافات والتباينات على الصعيد السياسي والعقائدي. وإن كلمة «الفرقة» مشتقة من مصدر «فَرَقَ» الذي يأتي بمعنى ميز/ فصل بين

شيئين، وأظهر أوجه اختلاف شيءٍ ما عن الآخر. ويمكن القول إن هذه الكلمة استعملت لذم وتشنيع المعتقدات التي تفرق بين المسلمين، والأفكار التي تمهد للتكتلات والتحزبات. حيث إن الآية ١٠٣ من سورة آل عمران تدعو إلى الوحدة وتذم وتنهى عن الانقسام والتفرق والتدابر، حيث تقول: ﴿وَٱعۡتَصِمُواْ بِحَبۡلِ ٱللَّهِ جَمِيعٗا وَلَا تَفَرَّقُواْۚ﴾.

إن تاريخ المذاهب الإسلامية علم يتناول المذاهب ذات الصبغة السياسية والعقدية التي تُعرف أكثر بمصطلح «الفرق»، أي يبحث في «المدارس الفكرية الإسلامية». وأما المذاهب الفقهية-العملية/ التطبيقية فلا تدخل ضمن ميدان علم تاريخ المذاهب الإسلامية إلا من حيث مراحل تشكلها والأبعاد/ الجوانب الاعتقادية التي تضفي اللون المهيمن على المذهب والذهنية الخاصة بها. ومثال ذلك الإمام أبو حنيفة؛ حيث إن مؤرخي المذاهب الإسلامية يتناولون بالبحث الخلفية الفكرية التي جاء منها أبو حنيفة وفهمه للإسلام ومسألة تحول الحنفية إلى مذهب. وأما البعد الفقهي لأبي حنيفة فمن اختصاص الفقهاء.

لقد ظهرت المذاهب الفقهية العملية على أساس خلافات الرأي في ميدان الفقه كما هو مبين من اسمها. وبعبارة أوضح ظهرت على أساس التباينات والاختلافات الاجتهادية التي تركت أثراً دائماً على المجتمع. إلا أن هذا لا يعني أنه لم يكن لهذه المذاهب ومؤسسيها آراء وأفكار حول المسائل الاعتقادية. ولتسهيل فهم ما نريد قوله نضرب مثلاً بالمذهب الحنفي. فأبو حنيفة واحد من أكبر علماء عصره، وقد كان من جهة تاجراً يكسب قوته من أعمال التجارة، ومن جهة معلماً يتخرج التلاميذ على يديه؛ ومن جهة أخرى كان عالماً فقيهاً يجد الحلول الفقهية للقضايا الدينية، ويجيب عن أسئلة الناس ويفتي بشأنها. وهذه المسائل والقضايا متعلقة بدرجة أكبر بمجريات الحياة اليومية. ولا بد أن هذه الأجوبة كانت تلبي احتياجات المجتمع، حيث إننا حتى اليوم نشعر بقوة تأثيرها. وأسهم تلاميذأبي حنيفة وعلى رأسهم أبو يوسف والإمام محمد في بيان آراء أبي حنيفة، وجعلها أكثر قابلية للفهم والاستيعاب. وكان لهؤلاء من خلال سيرهم على طريقه، وتطبيق منهجه دور بارز في تحويل الحنفية إلى مذهب ثابت ودائم. ومن المعلوم في هذا السياق أن هؤلاء التلاميذ كانوا أحياناً يخالفون أبا حنيفة في بعض آرائه، فيسألهم عن السبب والدليل الذي استندوا إليه في مخالفتهم له، فإن وجد الحجج معقولة أقرهم على ذلك واتبع رأيهم. وهذا الأمر يبين بكل وضوح أنه لا أبو حنيفة ولا تلامذته كانوا يعتبرون الآراء مثل الدين ذاته. وإن تغيير الإمام الشافعي بعد ذهابه إلى مصر لبعض آرائه السابقة يحمل أهمية كبيرة من ناحية فهم العلاقة بين الدين والفقه.

لم يكن في حياة أبي حنيفة ما يُسمى اليوم بالمذهب الحنفي. وإنما ظهرت الحنفية كمذهب بعد وفاة الإمام. وإن هذه الأمور التي نحاول بيانها تظهر أن المذاهب الفقهية/ العملية لا تحمل طبيعة انفعالية معارضة، وأن الأرضية والجوانب النظرية التي سيقوم عليها المذهب فيما بعد كانت جاهزة من قبل. وخلال عملية تطور

المذهب تتشكل «أصول» خاصة به. وهذا الأمر يتيح ملاءمة الاجتهادات الجديدة وانسجامها لدى المذاهب الفقهية مع المبادئ والأسس والمفاهيم العلمية والمعرفية التي اعتمد عليها المذهب ومع المنهج الذي اتبعه، ويسهم كذلك في تكوين مخزون فقهي للمذهب. وباختصار؛ فإن الإطار النظري للمذهب لدى المذاهب الفقهية يتشكل قبل بدء عملية التمذهب أي التحول إلى مذهب.

دائماً ما كانت السياسية والاضطرابات والأجواء السلبية السائدة هي العامل الفاعل والمحدد في ظهور المذاهب ذات البعد السياسي والعقائدي. ففي بادئ الأمر كان الناس في هذه الأجواء يعبرون عن استيائهم ومعارضتهم بشكل من الأشكال، ثم تزداد حالة الغضب والتوتر، وتتوسع الاضطرابات، ثم بعد ذلك تتحول آراء المذهب وأفكاره إلى حالة منظمة وممنهجة وخاصة في سياق البحث عن المشروعية. ويُعد الخوارج خير مثال على ما ذكرنا. فبعد معركة صفين كفّرت طائفة من الناس الإمام علياً بسبب واقعة التحكيم وانشقت عن صفه. ثم توجه هؤلاء الذين فارقوا الإمام إلى مكان يقال له «حروراء» وتجمعوا واعتصموا فيه. ولما أخفقت محاولات الحوار والمفاوضات معهم كافة في التوصل إلى تفاهم حدثت معركة بينهم وبين جيش الإمام علي في النهروان، حيث قتل أغلبهم فيها. وفيما بعد تشكلت نظرية فرقة الخوارج على صعيد الاعتقاد، وتحولت إلى آراء وأفكار منظمة وممنهجة.

٤- المذاهب ليست ديناً، ولا يمكن أن تحل محل الدين:

نظراً لكون المذاهب عبارة عن مظاهر متعلقة طرق فهم الدين فإنه من غير الممكن ولأي سبب من الأسباب الخلط والمماثلة بين مفهومي المذهب والدين. فمثل هذا الأمر قبل كل شيء غير ممكن تاريخياً؛ لأنه لم يكن في حياة النبي عليه الصلاة والسلام مذهب.

ولأن باب الوحي قد أغلق بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام فلا يمكن ولا يحق لأحد من وجهة النظر الإسلامية الادعاء بامتلاكه معرفة خاصة آتية إليه من عند الله تعالى بصورة لا تقبل النقاش حول صحتها وصوابها بصورة مطلقة. وعلى ذلك فإن أي كلام باسم الدين في مسألة متعلقة بالدين، ومهما كان من صدر عنه، لا يتجاوز كونه تفسير ذلك الشخص وفهمه للدين باعتباره بشراً. فلا يمكن أن يكون تفسير الإسلام هو الإسلام ذاته.

لقد تم بيان مبادئ الإسلام العالمية التي تشكل جوهره في القرآن الكريم بصورة جلية وواضحة. وأما النبي عليه الصلاة والسلام فباعتباره الإنسان الذي بلغ الوحي من الله للناس والقدوة الحسنة وفق التعبير القرآني. فقد فهم الإسلام، وبينه، وطبقه في الحياة، ولهذا فإن لمفهوم الدين الذي كان في حياة النبي عليه الصلاة والسلام بعدين: بعداً عالمياً، وبعداً محلي. فالبعد العالمي هو المتحرر من قيود الزمان والمكان، والحامل لصفة الإلزام من الناحية المستقبلية، والمتعلق بشكل خاص بالعقيدة، والعبادات، والأخلاق والأهداف النهائية

القطعية. وأما البعد المحلي فهو البعد المتعلق بالمرحلة الزمنية التي عاش فيها النبي عليه الصلاة والسلام. وهذا البعد لا ينتقل إلى المستقبل، كما لا يمكن أن يحمل صفة إلزامية من ناحية المستقبل. إلا أن مفهوم الدين الذي ظهر في حياة النبي عليه الصلاة والسلام يتمتع ككل بخاصية القسطاس/ المعيار من حيث تحديد اتجاه التيارات والكيانات الدينية التي نشأت فيما بعد. وإن التيارات والكيانات الدينية التي ظهرت عقب وفاة النبي عليه الصلاة والسلام كافة إنما هي أنماط وأشكال من أشكال فهم الإسلام. فالمسألة هي مسألة أشكال فهم الدين. فالناس يحاولون فهم الإسلام وتطبيقه على ضوء الاتجاه الذي حدده وقدمه القرآن، وذلك حسب الوسط الذي يعيشون فيه، وحسب معلوماتهم ومعارفهم. ولكون الظواهر والكيانات البشرية كافة قابلة لمختلف أنواع النقد والتحليل بمقتضى طبيعتها البشرية فإن معاملة أشكال فهم الدين معاملة الدين ذاته ومماثلتها به، لأي سبب من الأسباب، يُعد بمثابة تحويل التراث والأعراف إلى دين وتضييق مجال نشاط الدين. وهذه الحالة لا تتلاءم ولا تنسجم مع عالمية الإسلام لكونها تفتح الباب أمام تشكيل وصياغة مفهوم الدين وفق الماضي

ومن ناحية أخرى ولكون مماثلة المذهب بالدين، ومعاملته معاملة الدين ستعني تحويل المذاهب إلى دين فإن الأفهام المختلفة والمتباينة التي هي نتاج جهد بشري سوف تغلق الباب أمام الأبحاث والأفكار والآراء الجديدة. إن لكل مذهب أخطاءه وصوابه. وهذا الأمر طبيعي جداً. فالمذاهب – وإن عارضها الكثير – هي كيانات ديناميكية؛ فهي طوال بقائها قيد الحياة خاضعة لإعادة الإنشاء والتجديد في كل مرحلة من مراحل الزمن. وخلال هذه العملية فإن بعض الأخطاء قد تبقى قائمة وثابتة؛ لأنها عوملت معاملة الدين. وإن الحركية في المذاهب الفقهية يتم تأمينها بالاجتهاد، وإن بعض المجتهدين لا يترددون أحياناً في تغيير اجتهاداتهم. وفي المذاهب العقدية عندما يُتصور أن التفاسير المتعلقة بالعقيدة إنما هي مثل الدين وتُعامل معاملة الدين ذاته، فإنه يُنسى أنها عبارة عن تفسير وتأويل، وإن كان هذا التفسير خاطئاً، فإن هذا الخطأ قد يستمر مع كل الأجيال اللاحقة. ومن جهة أخرى، فإن استسهال المسلمين تكفير بعضهم بعضاً بسبب الاختلافات المذهبية ناتج عن التصور الذي يقضي أن المذهب إنما هو مثل الدين، وهما واحد. فمن السهل على الشخص الذي يعتقد أن مذهبه هو الإسلام فقط، من السهل أن يُخرج من دائرة الإسلام كل من لا يشاركه أفكاره وآراءه.

٥- إسلام المرء لا يتطلب ارتباطه بأي مذهب أو جماعة أو طريقة:

لقد طور الناس الذين أسلموا في حياة النبي محمد عليه الصلاة والسلام فهماً دينياً من خلال الأخذ مباشرة من القرآن، ومن الاقتداء بسيدنا محمد القدوة الحسنة. وبذلك فقد بُني تراثٌ وجدت الأجيال اللاحقة نفسها داخله. وإن كل من يأتي إلى هذه الدنيا من أبوين مسلمين يلد ضمن هذا التراث، ويجد مجالاً لتعلم الكثير بشأن الإسلام، وحتى تطبيقه دون إدراك ووعي حقيقي. وقد تشكلت عبر التاريخ بعض الأعراف وأشكال التراث الجديدة داخل هذا التراث أو على أطرافه. فها هي هذه الكيانات التي تسمى بالمذهب استمرت من

خلال ذهنيتها، والمعرفة التي أنتجتها، وبنيتها المؤسسية استمرت بالوجود تاركة أثراً بيناً على الحياة الاجتماعية. ويبدو جلياً أن هذه الكيانات سوف تبقى مستمرة وقائمة رغم كل شيء، سواء أيدناها أم عارضناها. والأمر المهم هنا هو أن نعرف من أي تراث انحدرنا، وأن هذا التراث لا يمكن أن يتساوى مع الإسلام بأي شكل من الأشكال.

إن المرء غير مضطر للارتباط بمذهب أو جماعة أو طريقة ليصبح مسلماً. فالإيمان شخصي قبل كل شيء. فنحن من نقرر وبإرادتنا الحرة ما إن كنا سنؤمن أو لا نؤمن؟، وبما نؤمن؟، وكيف؟ ولمَ نؤمن؟، وذلك مع غض النظر عن المجتمع الذي نحن فيه، وبغض النظر عن خلفية تراثنا وعرفنا الذي ننحدر منه. وحسب التعبير القرآني: ﴿فَمَن شَآءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَآءَ فَلْيَكْفُرْ﴾ [الكهف: ٢٩]. فليس من بين أسس الإيمان الرئيسة المبينة في القرآن ما يُعرف بالانتماء إلى مجتمع أو طائفة ما. ولا بد من أن نبين أيضاً أنه ليس في الإسلام ولن يكون ما يُدعى بالإيمان الجماعي. فلا يمكن أن نؤمن كجماعة ولا بشكل جماعي، كما لا يمكننا أن نؤمن بشكل جماعي بجملة من المعتقدات اعتباطياً. حيث إن كون الإيمان فردياً يستوجب أولاً توفر العلم السليم والموثوق بالأمور المطلوب الإيمان بها، ثم تصديقها بالإرادة الحرة دون جبر وإكراه. فالإنسان لا يؤمن إلا بالشيء الذي يعلمه؛ فلا إيمان من دون علم ومعرفة. وحتى عندما نظن أننا نؤمن دون توفر العلم، فإن في الأمر علم ولو بأدنى مستوياته.

وكما أنه ليس للانتماء أو الارتباط بمذهب أو جماعة أو طائفة أو طريقة علاقة مباشرة بالدين، كذلك فإن مفارقة أحد تلك الكيانات والخروج منه لا علاقة له بالدين أيضاً. فبإمكان الشخص الذي يجد نفسه ضمن مجتمع بمقتضى القدر، ولا تعجبه معتقدات تلك الجماعة وأنماط سلوكها وأفعالها وتصرفاتها، بإمكانه الخروج منها ومفارقتها دون أدنى تردد. وإن الجماعات التي تحاول منع منتسبيها من الخروج منها تثبت أن آراءها وأفكارها غير سليمة وصحيحة. حيث إن أنماط الاعتقاد المحرومة من المبادئ والأسس العقلية تحاول المحافظة على وجودها من خلال تنحية العقل جانباً، والتخلص من تأثيره ودوره.

وكما أن الانتماء إلى مذهب أو جماعة أو طائفة أو طريقةٍ ما لا يعني أن المسلم خير من المسلمين الآخرين، كذلك فإن عدم الانتماء لأي مما ذكر لا يُعد عيباً ونقصاً. فمن وجهة النظر الإسلامية الإيمان والمسؤولية فرديان؛ ويدخل الجنة من يستحقها. وإن الارتباط بجماعة ما لا يعني ضمان الجنة أبداً.

إذا وصل المسلم مرتبة الاجتهاد، واستطاع فهم القرآن وعلوم المسلمين واستنباط الأحكام، وإيجاد الحلول على المدى الطويل للمسائل المستجدة فإنه غير مضطر لاتباع أي مذهب من المذاهب في ميدان الفقه. ولكن لا بد من التذكير أنه ليس من السهل تحرر الإنسان وخلاصه بشكل تام من تأثير التراث والعرف الذي ينحدر منه. فلا ننسى أنه حتى الذين يذهبون إلى أن المذاهب فرقت المسلمين إنما يشكلون مفاهيمهم الدينية تحت تأثير العرف والتراث الذي ينحدرون منه.

٦- حديث الثلاث والسبعين فرقة، وقضية «المذاهب الأربعة الصحيحة»:

يرد في بعض الروايات المنسوبة إلى النبي محمد عليه الصلاة والسلام، أن اليهود افترقت إلى إحدى وسبعين فرقة، وأن النصارى افترقت إلى اثنتين وسبعين فرقة، وأن المسلمين سوف يفترقون إلى ثلاث وسبعين فرقة. ويطلق على هذه الأحاديث الثلاث والسبعين فرقة أحاديث افتراق الأمة. وهذا هو متن الحديث الوارد في سنن ابن ماجه: «افترقت اليهود على إحدى وسبعين فرقة، فواحدة في الجنة، وسبعون في النار، وافترقت النصارى على ثنتين وسبعين فرقة، فإحدى وسبعون في النار، وواحدة في الجنة، والذي نفس محمد بيده لتفترقن أمتي على ثلاث وسبعين فرقة، واحدة في الجنة، وثنتان وسبعون في النار»، قيل: يا رسول الله من هم؟ قال: «الجماعة»[٧]. وفي الترمذي يرد ذكر الفرقة الناجية كالآتي: «ما أنا عليه وأصحابي»[٨].

إن مسألة صحة هذا الحديث أو عدم صحته قابلة للنقاش. حيث إن هناك من يقول بصحة هذا الحديث، وهناك من يذهب إلى أنه حديث موضوع أيضاً[٩]. والأمر الذي يعنينا هنا هو الأهمية التي يحملها الحديث من ناحية تاريخ المذاهب الإسلامية. فتقريباً يظهر على الساحة مذهب جديد أو جماعة جديدة أو حتى طريقة جديدة وتفرعاتها تدعي أنه أو أنها هي الفرقة الناجية متخذة هذا الحديث أساساً وسنداً لادعائها، حتى الكتاب والمؤلفون ذهبوا إلى هذا الاتجاه من حيث عدد المذاهب وحصره بالعدد ٧٣[١٠].

إن جانب الحديث الوحيد الذي يظهر القبول به موجود إذا ما فُهِم الحديث على أنه تحذير للمسلمين. حيث إن الأقوال التي تذهب إلى أن ٧٢ فرقة ستدخل النار مخالفة من جهة لدعوة القرآن إلى الاتحاد والوحدة، ومن جهة أخرى مناقضة لحقيقة أنه لا يدخل الجنة أو النار إلا من يستحقها بشكل فردي، ومن جهة ثالثة مناقضة لبيان النبي عليه الصلاة والسلام أن المسلمين كالجسد أو سواسية كأسنان المشط. وبالإضافة إلى ذلك إذا ما تأملنا أن النبي عليه الصلاة والسلام لم يكن يمتلك العلم بـ«الغيب» خارج ما كان يخبره به القرآن فإنه يمكننا القول إن هذا الحديث موضوع جزئياً على الأقل، وهو الجزء المتعلق بمن يدخل الجنة ومن يدخل النار. فقد أشار العلماء في العصر المبكر إلى احتمالية أن تكون الروايات الواردة بشأن المستقبل والقيامة، وعلى رأسها الأخبار المتعلقة بـ«الفتن» موضوعة.

وبغض النظر عن صحة أو عدم صحة حديث ٧٣ فرقة فإنه إذا ما رجعنا إلى القرآن نجد أنه مخالف

(٧) ابن ماجه، السنن، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت ١٩٧٥، ج ٢، ص، ١٣٢٢.

(٨) الترمذي، الجامع الصحيح، تحقيق: كمال يوسف الحوت، بيروت ١٩٨٧، ج ٥، ص، ٢٦.

(٩) انظر: مولود أوزلَر Mevlüt Özler، مفهوم ٧٣ فرقة في الفكر الإسلامي، إسطنبول ١٩٩٦؛ أحمد كلش Ahmet Keleş، "دراسة حول حديث ٧٣ فرقة"، المعرفة، العام ٣، العدد ٣، شتاء ٢٠٠٥، ٢٥- ٤٥.

(١٠) للاطلاع على بحث بشأن تاريخ المذاهب راجع: قادر غومبياز Kadir Gömbeyaz، "تأثير حديث ٧٣ فرقة على تصنيف الفرق في مصادر تاريخ المذاهب الإسلامية: مجلة كليات الإلهيات- جامعة أولوداغ، مجلد: ١٤ن عدد ٢، ٢٠٠٥، ١٤- ١٦٠.

لحقيقة أن مسألة «الإيمان» و«المسؤولية» إنما هي مسألة فردية. فحسب الإسلام لا يمكن لا الإيمان/ التصديق بأركان الإيمان بشكل جماعي، ولا الحديث عن الإيمان الجماعي. حيث إن كل فرد له حرية الإرادة والاختيار في أن يؤمن أو لا يؤمن. فكما أن القرآن يبين أنه ﴿لَآ إِكۡرَاهَ فِي ٱلدِّينِۖ﴾(١١)، فإنه في الوقت ذاته يبين أنه ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٞ وِزۡرَ أُخۡرَىٰۚ﴾(١٢) أيضاً. فلا ضمان لأن يدخل أتباع مذهب أو جماعة أو طائفة أو طريقة الجنة بشكل جماعي، كما لا يمكن القول إن طائفة أو جماعة من الناس من أهل النار بشكل جماعي. فمن يعمل مثقال ذرة خيراً يره، ومن يعمل مثقال ذرة شراً يره؛ ولن يدخل الجنة إلا من يستحقها.

ومن جهة أخرى فإن تصنيف المذاهب إلى حق أو غير حق ليس له معنى وأهمية إلا في نقطة بيان المذاهب التي تناقض مبادئها الرئيسية القرآن الكريم. ولكن لكون المذاهب كيانات وتيارات من نتاج بشري فيمكن أن يكون لكل مذهب آراء وأفكار موافقة للقرآن، كما ويمكن أن يكون لديها آراء وأفكار مناقضة بكليتها للإسلام. وكما أنه يمكن أن يكون من بين أتباع المذهب الذي يُسمى بالحق من يختارون أو يدخلون ضمن تصنيف «الكفر»، فإنه يمكن كذلك أن يكون من بين أتباع المذهب الذي يُصنف أنه «باطل» أناس يتمتعون بالتقوى والصلاح كما يريد الله تعالى.

إن المقصود بمصطلح «المذاهب الأربعة الصحيحة» إنما هو المدارس الفقهية الأربعة التي لا تزال حية وقائمة في وقتنا الحاضر. وهي المذهب الحنفي والشافعي والمالكي والحنبلي. رغم أنه ظهر لدى المسلمين المئات من المدارس والمذاهب الفقهية. إلا أنه أتيح للقليل منها البقاء إلى يومنا هذا. وإن حصر عدد المذاهب الحقة بهذه المذاهب الأربعة فيه إجحاف وتعامٍ عن مئات المذاهب التي نشأت وظهرت عبر التاريخ الإسلامي.

إذا ما نظرنا إلى مدة عملية تشكل المذاهب التي يُطلق عليها تسمية «المذاهب الأربعة الصحيحة» نجد أنها مدة تقارب قرناً من الزمن، وهي الفترة الزمنية الممتدة بين النصف الثاني للقرن الثاني للهجرة والنصف الأول من القرن الثالث للهجرة. وقد ظهرت في هذه المرحلة الزمنية والفترات اللاحقة لها المئات من المذاهب الفقهية. ومن المعلوم لنا أن قسماً مهماً من هذه المذاهب فقدت أتباعها خلال مدة قصيرة. وبعض منها بقي يشكل مفاهيم الدين لدى المسلمين لمدة طويلة، ثم ذاب في مذاهب مختلفة أخرى. ومثال ذلك مذهب الأوزاعي. فكان الأوزاعي هو مذهب المسلمين من أهل الأندلس وكان له دور بارز في تشكيل فهم الدين لديهم. وظهر في الأندلس أيضاً مذهب فقهي آخر، وهو المذهب الظاهري الذي قام على آراء ابن حزم.

إن مسألة «المذاهب الأربعة الصحيحة» مفهوم ناتج عن السياسة ظهر تاريخياً بعد انهيار الخلافة الفاطمية عام ٥٦٧/ ١١٧١، وذلك بهدف الحد من الفكر الشيعي وتقوية أنصار السنة. والذي يمكن أن يكون «حقاً»

(١١) سورة البقرة: الآية، ٢٥٦.

(١٢) سورة الزمر: الآية، ٧. وغيرها.

أو «باطلاً» هو اعتقاد الفرد لا المذاهب. والحكم على ذلك ليس من حق أحد وصلاحيته. فإدانة الناس أو تبرئتهم من خلال انتمائهم لمذهبٍ مخالفٌ للإسلام والعقل معاً.

وكما ذكرنا من قبل فإن دين الإسلام يعتمد النجاة الفردية. فكل إنسان يؤمن ويصدق بأركان الإسلام الرئيسة المذكورة في القرآن فهو ضمن دائرة الإسلام بغض النظر عن مذهبه وطائفته. والإنسان المسلم يُعد من أتباع «المذهب الحق» بغض النظر عن اسم مذهبه. وبعبارة أوضح؛ إن كل من يؤمن بإخلاص بأركان الإيمان المبينة في القرآن فهو حسب تعبير القرآن على ﴿ٱلصِّرَٰطَ ٱلۡمُسۡتَقِيمَ﴾ أي أنه على الطريق الصحيح، طريق الذين أنعم الله عليهم. فإن كان المذهب يعني الطريق المتبع، فهل هناك مذهب أكثر «صحة واستقامة» من هذا؟

النتيجة والتقييم:

كان عدد الناس في المدينة عند وفاة النبي عليه الصلاة والسلام يبلغ وفق أكثر التقديرات تفاؤلاً ستة عشر ألف نسمة / ١٦٠٠٠/. وأما عدد المسلمين في العالم اليوم فيتجاوز ملياراً وستمئة مليون نسمة / ١،٦٠٠،٠٠٠٠٠٠/ . ولقد بدأ الإسلام بالتحول إلى تنظيم مؤسسي ممنهج بالالتفاف حول شخصية النبي محمد النموذجية «القدوة الحسنة»، وحول المبادئ التأسيسية للقرآن الذي كان أول اتصال له مع الإنسان في غار حراء بمكة على أساس مبدأ «اقرأ»، وقد التقى هذا الإسلام مع مختلف القيم والثقافات والأنظمة وفي مناطق جغرافية مختلفة من العالم، فشكل بذلك بذرة حضارة وثقافة جديدة وغنية من جهة، ولبى احتياجات الناس «الدينية» من جهة أخرى. وفي هذا السياق فإن أحد أهم الأمور التي يجب أن ننتبه إليها هي حقيقة «الدين» الذي يُعد بمثابة البذرة شيء، وحالته المؤسسية والمنظومية التي يُنسج هيكلها من الأعراف والثقافات والقيم المختلفة القابلة للتغير والتحول والتباين والاختلاف وإمكان الاختلاف شيء آخر، فهما ليس بالشيء الواحد. وبعبارة أوضح، إن هناك إسلاماً واحداً؛ ولكن ظهر عبر التاريخ إسلامات متعددة، وأنماط متباينة في فهم الإسلام، وسوف يستمر حدوث ذلك في المستقبل أيضاً. وأبرز دليل على ما ذكرناه هو الكيانات والتكتلات «البشرية» التي ظهرت ونشأت تحت مسميات مختلفة مثل المذهب والطائفة والجماعة والطريقة التي لا يمكن أن تتماثل وتتساوى مع الإسلام بأي شكل من الأشكال. فسبب حديثنا عن «الإسلام» الذي يُعد البذرة، وعن أنماط وأشكال فهمه المختلفة هو محاولة جملة من التنظيمات والمؤسسات ذات الصبغة الدينية إحلال نفسها وأنماط فهمها محل الدين ذاته، أو إقدام بعض الناس على مساواة مذاهبهم وجماعتهم وطريقتهم بالدين ومماثلتها به.

إن وجود المذاهب بمختلف أنواعها وأشكالها وما يشابهها من الكيانات ذات الصبغة الدينية ليس محل

نقاش. وإن محاربة هذه المذاهب والكيانات بحجة أنه لا مكان لها في الإسلام لا تغير من هذه الحقيقة شيئاً. إلا أن المشكلة ليست في وجود المذاهب والكيانات المشابهة لها؛ وإنما المشكلة هي مساواتها ومماثلتها بالإسلام، ولا بد أن مماثلة هذا النوع من الكيانات بالدين مرتبط بتراجع الوعي بالقاسم المشترك للإسلام واختلال وظيفته، ويبدو أن عدم توفر إمكانية تنمية سليمة قد أعاق الفهم والتقييم السليم لعمليات التغير والتحول في العالم الإسلامي. فكما أن أي مذاهب من المذاهب التي تُعد نمطاً أو شكلاً من أشكال فهم الإسلام لم يصل إلى الأجيال اللاحقة بالصيغة التي ولد وظهر بها، كذلك فإن أي من أشكال فهم الدين لا يمكنه مقاومة التغيير أبداً. وإن آراء وأفكار كل مذهب في كل مرحلة زمنية قد تكون صحيحة وقد تكون خاطئة. وبناء على ذلك فإن القول عن أي مذهب إنه «حق» أو «باطل» لا معنى له من وجهة النظر الإسلامية. فالانتماء المذهبي لا يحقق الضمانة لإيمان الإنسان، ولا يستوجب إخراجه من دائرة الإسلام.

إن الأحداث الجارية في العالم الإسلامي وخاصة في القرنين الأخيرين أوقعت المسلمين في أزمة وجودية حقيقية وخطيرة. إذ تحولت هذه الأزمة إلى صراع ونزاع مبني على الانتماء العرقي والديني. وليس من الخطأ القول: إن الذي يقف خلف الأحداث الجارية في العالم العربي هو عملية البحث عن الهوية. وإن الاجواء الاستعمارية التي سادت خلال القرنين الأخيرين فتحت الباب أمام اختزال الإسلام وحصره في نوع من أيديولوجية التحرير، وأمام قراءة الدين عبر السيطرة والهيمنة السياسية، وليس عبر الفهم والحرية. فقسم كبير من المسلمين يعتقد أن السيطرة السياسية هي كل شيء، وأن الدين والسياسية لا ولن ينفصلا عن بعضهما، وأن السياسية تفرق بمقتضى طبيعتها. وعندما التقت لغة الدين وتوحدت مع لغة السياسة المفرقة بدأ المسلمون بالابتعاد عن قاسم الإسلام المشترك. وبذلك فقد صار الدين الذي من المفروض أن يكون مقرباً وموحداً في جوهره، صار بحالة يضفي فيها المشروعية على جملة من المواقف والعوامل المفرقة. وفي هذه المرحلة بدأت – وربما لأول مرة في تاريخ المسلمين – قراءة الأحداث السلبية والمضطربة الجارية من منطلق الشيعية أو السنية؛ وتقديس وشرعنة إراقة الدماء وإزهاق الأرواح تحت مسمى السنة أو الشيعة. وإن الصراع المذهبي الخفي أو الظاهر والنزاعات القائمة على أساس الانتماءات الدينية مستمرة في مختلف المناطق والبلدان. وإن الجانب الأسوأ والأكثر قتامة وسوداوية للقضية أنه هناك ومع الأسف تعامياً ورفضاً لرؤية أن أساس المشكلة هي مشكلة الحرية؛ وأن الجهالة والحماقة أعاقت النقد الذاتي وحالت دونه؛ وأن الحل يكمن في المعرفة الصحيحة والوعي الفردي، وحرية التفكير بشأن الدين. إن نظرة المسلمين للإسلام تشبه إلى حد كبير القصة المشهورة لمحاولة العميان توصيف الفيل. فتم تناسي حقيقة أن الكيانات والتكتلات الدينية مثل المذهب والجماعة والطريقة والطائفة إنما ظهرت بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام، وأقيمت هذه الكيانات مقام الدين.

ومن جانب آخر فإن جزءاً مهماً من المشكلات السائدة في العالم الإسلامي يعود إلى إهمال «الإنسان» الذي يُعد محور كل شيء، والتحول إلى حياة استهلاكية، وهيمنة الاضطهاد واستمرائه، وشرعنة مختلف أشكال الانحراف، والضلال والمشكلات عن طريق استخدام «الدين». هذا رغم أن هناك نوعاً من التعلق والارتباط بـ«الدين» في هذا العالم. وفي هذا السياق فإننا نجد أن هناك ضرورة ملحة لخلق وعي وإدراك جدي بشأن موضوعين أو أمرين: الأول هو: ما الذي يُعد ديناً، وما الذي لا يُعد كذلك؛ والثاني هو: إن إسلام المرء من عدم إسلامه في النهاية هو قرار يتخذه الفرد بعقله وبإرادته الحرة. فليس لأحد الحق ولا الصلاحية لأن يحدد ما إن كان الآخر مسلماً أو غير مسلم. فالله تعالى لم يسند إلى أحد من الناس بما في ذلك النبي محمد عليه الصلاة والسلام مهمة أو وظيفة أسلمة الآخرين. فالمسلمون بحاجة ماسة إلى «فكر نقدي» ما سيكون يكون له أثر فعال في ميادين الحياة كافة. وأما إذا أصررنا على تحويل كل شيء إلى دين فسوف نفقد الإسلام.

وإن ما ذكرناه لا يعني أن المسلمين لا يعانون من مشكلات في ميادين أخرى، مثل: الاقتصاد والتربية والتعليم والإنتاج وغيرها. والتغلب على هذه المشكلات وأمثالها ضمن حدود الإمكان دائماً. ولكن لا يمكن إيجاد حل دائم وطويل الأمد لأي مشكلة دون توفر الوعي بشأن الحرية والعدالة. وعندما يكون الدين أساس الصراع والانقسام فإن ذلك يؤدي إلى فقدان العقل والإرادة اللذين يُعدان عنصرين ضروريين من أجل حل المشكلات لفعاليتهما وتأثيرهما. والجانب الأسوأ للمسألة هو عدم التمكن من إدراك أن الخطأ المرتكب خطأ. مع الأسف فإن جانب الدين الذي بقي مؤثراً وفعالاً في العالم الإسلامي هو الجانب المشرعن فقط؛ وفي النتيجة أصبحت المشكلات التي يمكن التغلب عليها بسهولة مستعصية ومعقدة. وتقوم بعض مراكز القوة والتسلط بالمحافظة على وجودها واستمراريتها من خلال الاستفادة من هذه المشكلات. فقراءة التنازع على السلطة، وصراع المصالح من منطلق المذاهب يلائم مصلحة المستفيدين من المشكلات والمتغذين عليها من جهة، ومن جهة أخرى يتيح تشريع الأفعال والمواقف والأفكار والآراء المخالفة للعقل والوحي. إن وضع حد للصراع المذهبي، واستغلال الدين أمر ممكن ومتاح. ولا بد لتحقيق ذلك من معرفة أن الإيمان والمسؤولية أمران شخصيان. وبذلك نضمن عدم إدانة شخص ما بناء على انتمائه المذهبي، وندرك أن التقديس أمر لا يتلاءم مع الإسلام. نعتقد أنه من الصعوبة بمكان تفادي صراع وتصادم مرير تمتد آثاره على كامل العالم الإسلامي دون فهم الإسلام بجو من الحرية، ودون تنمية وعي فردي سليم. فالوعي بشأن قاسم الإسلام المشترك قد يحيي الشعور بشأن عدم جواز ومشروعية إقصاء الآخرين ونبذهم بناء على الانتماء الديني على أقل تقدير. إذ إن النظر إلى خطأ ما نظرة مشروعة أخطر بكثير من الخطأ ذاته.

هناك عدة أمور نرى أنها تتمتع بأهمية استراتيجية من أجل تفعيل الوعي بالقاسم المشترك للإسلام، وفهم الصراع المذهبي الذي انجر إليه العالم الإسلامي فهماً صحيحاً، وتطوير مقترحات وتوصيات سليمة للحل؛ وهذه الأمور هي:

١. المذاهب كيانات وظواهر بشرية ظهرت بعد وفاة النبي عليه الصلاة والسلام وقامت بدور مؤثر في تكوين مفاهيم الدين لدى المسلمين، وذلك بغض النظر عن تصنيفها وأوصافها. وإن انتظام أنماط فهم الإسلام المختلفة والمتباينة واتخاذها طابعاً مؤسساتياً أدى إلى ظهور المذاهب. وإن محاربة المذاهب لن تؤدي إلى التخفيف أو الحد من قوة تأثيرها، كما أنها سوف تزيد المشكلة تعقيداً واستفحالاً. فيجب قبل مواجهتها علمياً أو الوقوف بصفها الإقرار بأنها حقيقة وواقعة سوسيولوجية. فلم يكن في حياة النبي محمد عليه الصلاة والسلام وجود لا للمذهب ولا للجماعة ولا للطائفة ولا للطريقة. ولا يمكن مماثلة ومساواة هذه الكيانات والظواهر البشرية مع الدين بأي شكل من الأشكال. فإن المذهب بشري، والدين إلهي. وإن كل مذهب يحتوي على الخطأ والصواب. وكل مذهب تعرض للتغير والتحول حتى وصل إلى الأجيال اللاحقة. وإن محاولة فهم المذاهب من خلال الوعي بقاسم الإسلام المشترك يأتي بمعنى فهم مفاهيم الدين المختلفة والمتباينة التي أنتجها المسلمون.

٢. إن غياب الوعي وتلاشيه بقاسم الإسلام المشترك سهل على المذاهب والكيانات المشابهة إحلال نفسها محل الدين. فتوهم كل كيان ديني أنه ممثل الإسلام الوحيد. وفي النتيجة بدأ المجتمع بالانقسام والتفرق على أساس المذاهب. إذ يقوم أتباع الدين الواحد عندما يتعلق الأمر بالمذهب بنقل خاصية الدين الحاضنة والجامعة إلى المذهب، ويتناول انتماءه إلى الدين، بحيث يقرأ من خلاله ويقيمه من خلال المذهب. وبعبارة أوضح يبدأ العرف والتراث بشكل عام، والمذاهب والكيانات المشابهة لها بشكل خاص بالتحول إلى دين، وارتداء لباس الدين.

٣. قامت مسألة السيطرة السياسية بدور المحدد الأول والرئيس في عملية تشكل المذاهب، وفي استمرارية وجودها. إذ إن القوى المهيمنة وصاحبة السلطة والسيطرة تريد إضفاء المشروعية على أفعالها وتصرفاتها من أجل المحافظة على بقائها وتأثيرها وفعاليتها. ويمكن استخدام الجانب المشرعن للدين في هذه العملية بشكل أكثر تأثيراً من خلال المذاهب. وكذلك فإن القوى المعارضة التي تتحين الفرصة للهيمنة والسيطرة ترغب بالحصول على تأييد ومساندة المذاهب لها من أجل إسماع صوتها، وإسقاط السلطة الحاكمة، وفتح الطريق أمام وصولها إلى تسلم مقاليد السلطة

والحكم. إذ يمكن عن طريق المذاهب الحصول بشكل أسهل على الدعم الذي لم يتحه الدين ويوفره. إذ يمكن بسهولة إخفاء المواقف المناقضة للفطرة السليمة والمتعلقة بالمشروعية في صراعات المنفعة والمصلحة الفردية ضمن القوالب الفكرية لأي مذهب من المذاهب.

٤. إن تشكيلة المذهب والجماعة والطريقة قد تتيح إمكانية اكتساب بعض الرغبات والمطالب الفردية والجماعية التي لم يمنحها الإسلام نوعاً من المشروعية – حتى وإن كانت مزيفة – وذلك من خلال إقحامها ضمن التراث والعرف وجعلها جزءاً لا يتجزأ منه. ومثال ذلك الوصول إلى الهدف؛ فالإسلام لا يسمح أبداً بالوصول إلى الغاية بطرق ووسائل محرمة مهما كانت تلك الغاية سامية ومهمة.

٥. إن كل مذهب، وحتى كل طريقة وجماعة وطائفة تعد نفسها «الفرقة الناجية» دون غيرها، مع أنها في الأساس ليست سوى تشكل بشري. وإن أثر ادعاء المذاهب أن آراءها هي الحقة والصحيحة، وأنها هي صاحبة الحق دون غيرها لا يقتصر على استسهالها إقصاء كل من لا يحمل نفس أفكارها ويتبنى آراءها ونبذه. وإنما يفتح هذا الادعاء الطريق أمام تجرؤ الناس على قتل بعضهم بسبب الاختلافات المذهبية. وبالإضافة إلى ذلك فلكون الناس يتعلمون الدين عن طريق المذهب، فإنهم لا يعون ولا يدركون كثيراً أن هذه المذاهب إنما هي كيانات وتشكيلات بشرية. فالمذاهب والكيانات والتكتلات الدينية الأخرى تسهل عملية تشريع المواقف التي تؤدي إلى الفرقة والانشقاق والتشتت.

٦. إن اضمحلال الوعي بالقاسم المشترك للإسلام وغيابه سهّل مساواة ومماثلة المذاهب بالدين. وفي النتيجة قضت هذه الحالة على الوعي بقاسم الإسلام المشترك، كما عقدت العملياتِ والأنشطة العلمية والاختلافات والمفاهيم المتعلقة بالدين لدى المسلمين، وضيقت من نطاق الفكر النقدي وتأثيره.

٧. إن وضع حد لإباحة التكفير متوقف على تنمية وتطوير الوعي بقاسم الإسلام المشترك. فلا يمكن تكفير أحد يقول: إنني مسلم. ولا يمكن أن تكون الاختلافات المذهبية سبباً للتكفير أبداً.

٨. نعتقد أن مفهوم «المذاهب الأربعة الصحيحة» من شأنه إفراغ قاسم الإسلام المشترك من مضمونه، وفتح الطريق أمام ضياع معناه. فهذا المفهوم يأتي بمعنى اختزال واختصار الإسلام في الحنفية والشافعية والمالكية والحنبلية. مع أن الإسلام لا يمكن حصره بمذهب من المذاهب، كما أن أي

مذهب لا يسمح بأن يُماثل بالدين ويُساوى معه. فقد يكون في كل مذهب- ولو كان «أصح المذاهب وأحقها»- أناس وأتباع بعيدون عن «الحق والصواب والحقيقة»، كما ومن الممكن جداً أن يكون هناك أناس كثيرون قريبون «إلى الحق والحقيقة» من أتباع المذاهب الأخرى التي صنفت خارج دائرة «المذاهب الأربعة الحقة». فلا بد أن نتذكر دائماً أن الإيمان والمسؤولية مسألتان فرديَّتان.

٩. إن الوعي بقاسم الإسلام المشترك قد يتيح لنا فهم موقع بعض الكيانات والذهنيات الدينية التي لم تتمكن من الانتظام والتحول إلى حالة مؤسساتية، وذلك من الزاوية الإسلامية. فعندما نقرأ الماضي، ونفهمه بصورة سليمة يمكننا أن نتبين بسهولة أكبر أن الكثير من الكيانات التي تدعي «التجديد» إنما لا تزال تتغذى من رحيق الماضي. فلم تفلح أي من الكيانات التي انخلعت من كلية الإسلام، وأطرت أفكارها وآراءها المناقضة للفطرة ضمن إطار مؤسساتي، لم تفلح في البقاء والصمود طويلاً. إن جذور جزء مهم من المشكلات التي تسبب لنا الصداع اليوم تعود إلى الماضي. فالتيارات والذهنيات التي يدور حولها الجدل والنقاش مثل «السلفية» إنما تتغذى من الماضي؛ إلا أنها لم تنجح في إيجاد حلول دائمة للمشكلات والقضايا المستجدة، كما أنها تعيق فهم عالمية الإسلام أيضاً. إن الإسلام دين يقوم على أساس السلام والحياة.

١٠. إذا ما تمت تنمية وتطوير الوعي بقاسم الإسلام المشترك فإن الناس سوف يدركون أن المذاهب المختلفة إنما هي مسؤولية من مسؤوليات إسلام المرء وناتجة عن الفهم، وأن هذه المذاهب مصدر ثراء وغنى.

لقد شهد تاريخ المسلمين الذي يمتد لأربعة عشر قرناً المئات من الصراعات المذهبية. وهذه الصدامات والصراعات لم تكن منحصرة بين السنة والشيعة فقط، وإنما حدثت بين الأحناف والشافعية أيضاً. إلا أن هذه المظاهر السلبية بقيت دائماً ضمن نطاق محلي؛ فلم تتحول الآلام إلى حالة التروما travma «الجرح النفسي الاختياري» لترخي بظلالها السوداء على مستقبل المسلمين. واليوم فإن العالم الإسلامي يواجه خطر صراع وصدام مذهبي يمكن أن تمتد آثاره إلى سائر أرجائه مثل قطع الدومينو. وبالفعل فإن الصراع المذهبي قائم ومستمر في كل من سوريا والعراق والبحرين وباكستان والهند وأفغانستان. حيث يُقتل المئات من الأبرياء بوحشية وبدم بارد لمجرد انتمائهم إلى مذاهب مختلفة. وفي الحقيقة عندما تقوم جماعة بإراقة دم تحت اسم الجماعة والطائفة تصبح القضية قضية ثأر وانتقام. وإن الدماء المراقة من شأنها أن تزيد من ارتفاع وسماكة جدران الفرقة

بين الخصوم، وتؤجج نيران الحقد والغضب بين الأطراف. وتصبح في مراحل متقدمة سبباً لتحول الآلام إلى حالة التروما.

وفضلاً عن ذلك؛ يجب أن لا ننسى أنه من الصعب على العاجزين عن إنتاج المعاني والقيم باستخدام المهارات والقدرات الخلاقة التي تفضل بها الحق عز وجل عليهم، من الصعب عليهم فهم أن الإسلام إنما هو دين قائم على أساس الحياة والسلام، ومبدأه التأسيسي هو العدالة، وأن هذا الصنف من الناس وبتأثير الاضطهاد والقهر سوف ينظرون إلى أنفسهم وإلى الآخرين من حولهم نظرة «الشيء». وليس المسلمون وحدهم من يحتاجون إلى قيم الإسلام العالمية السامية، وإنما الإنسانية كلها بحاجة إليها. فالإسلام يريد من الإنسان إدراك وجوده، وإنتاج القيمة من خلال تفعيل عقله، وتحويل طاقته إلى العمل الصالح. فالذين يعجزون عن الاشتراك بـ«العمل الصالح» في عملية البناء والإبداع العالميين، لا يصدر عنهم سوى الهدم والتخريب والتدمير والقتل.

الإسلام دين يقوم على أساس الحياة والسلام، ويكلف المسلم بتحصيل العلم والمعرفة، وعمارة الأرض/ العالم. وقد بقي المسلمون في المراحل التي نمر بها خارج عمليات إنتاج المعرفة والعلم من جهة، وخارج نطاق إبداع القيمة من جهة أخرى. إنهم لا يترددون في استخدام طاقاتهم وإمكاناتهم ومصادرهم الشحيحة في سبيل إفناء بعضهم بعضاً. في حين أن من يحتاج إلى قيم الإسلام العالمية السامية ليس هم المسلمون وحدهم، وإنما البشرية كلها بحاجة إليها. وفي هذا السياق فإن إسلام المرء يوجب عليه إدراك هذه المسؤولية الثقيلة والعظيمة. فإذا كنا ندعي تأسيس حضارة جديدة فعلينا أن نعلم جيداُ أنه ليس أمامنا خيار أو طريق سوى التسلح بقوة العلم، وإبداع وإنتاج القيمة ذات الصبغة العالمية. وطالما أن الأرواح تزهق، والدماء تراق فلن يكون لما يقال، ويكتب، ويُفعل باسم الدين كثير معنى وفائدة... ولهذا فإن هناك حاجة ماسة إلى إيقاف آلة التفكير التي تبيح إراقة الدماء بأسرع وقت ممكن. ولا يمكن تحقيق ذلك من غير وعي بقاسم الإسلام المشترك. ولبناء حضارة جديدة هناك حاجة كبيرة إلى مفهوم علمي جديد، وتكنولوجيا جديدة وحديثة؛ ولا يمكن تحقيق ذلك من غير فهم صحيح للماضي والتخلص من الارتهان له، ودون الاستعانة بالمكتسبات التي حققتها الإنسانية. وهناك حاجة ماسة على الصعيد الفردي والجماعي إلى إدراك أن الدين إنما جاء من أجل الإنسان انطلاقاً من حقيقة كون الإنسان قيمة بذاته، وذلك مهم سواء من ناحية مستقبل الإسلام والمسلمين أم من ناحية أن تتمكن الإنسانية من العيش في الحياة كما البشر، وإن أول خطوة لتحقيق ذلك تكون بتنمية الوعي بشأن قاسم

الإسلام المشترك وإدراك وجودنا ومعرفة أننا نكون مسلمين بقدر علمنا، وأننا نكون ذوي قيمة بقدر إنتاجنا للقيم. فالإسلام ليس حكراً لأحد أو جماعة ما؛ فالله تعالى لم يسند إلى أحد من البشر مهمة أسلمة الناس. وليس من حق أحد ولا من صلاحيته تحديد كيف يكون الآخر مسلماً. فيكفي ليصبح الإنسان مسلماً أن يؤمن بالأركان الرئيسة (التوحيد، الآخرة، النبوة) المبينة في القرآن.

المراجع التي تمت الاستفادة منها، ويُنصح بقراءتها لمن يود الاستزادة:

- ابن ماجه، السنن، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت ١٩٧٥.
- الترمذي، الجامع الصحيح، تحقيق: كمال يوسف الحوت، بيروت ١٩٨٧.

المراجع الأجنبية:

- Atay, Hüseyin, Kur'an'a Göre İman Esasları, Ank. 1999.
- Ebu Hanife, el-Alim ve'l-Müteallim, İmamı Azam'ın Beş Eseri, Hz. Mustafa Öz, İst. 2016
- Fazlurrahman, İslam, çev. M. Aydın, M. Dağ, Ankara Okulu, 2008.
- Fığlalı, E. Ruhi, Günümüz İslam Mezhepleri, İzmir, 2008.
- Gömbeyaz, Kadir, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında
- Fırkaların Tasnifine Etkisi", Uludağ Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 2, 2005, 147-160.
- Keleş, Ahmet, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", Marife, yıl 3, sayı 3, Kış 2005, 25-45.
- Kutlu, Sönmez, Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, Ank. 2010.
- Maturidi, Ebu Mansur, Kitabu't-Tevhid, çev. Bekir Topaloğlu, İst. 2002.
- Onat, Hasan, Hasan Onat, "Mezhep Kavramı ve Mezheplerin Doğuş Sebepleri", Oş İlahiyat Fakültesi Dergisi, Oş, 2005.
- Onat, Hasan-Kutlu, Sönmez, ed. İslam Mezhepleri Tarihi el Kitabı, Grafiker Yayınları, Ank. 2016.
- Onat, Hasan, Emeviler Devri Şii Hareketleri, Endülüs Yayınları, İst. 2016.
- Özler, Mevlüt, İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı, İstanbul 1996.
- Watt, W. Montgomery, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri, Çev. E. Ruhi Fığlalı, 1981.